

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra historie

Aneta Vyroubalová

**České turistické průvodce po antických
památkách do roku 1945**

Bakalářská práce

Vedoucí práce: PhDr. Ivana Koucká

OLOMOUC 2022

Prohlašuji tímto, že jsem bakalářskou práci na téma „České turistické průvodce po antických památkách do roku 1945“ vypracovala samostatně a uvedla jsem veškeré použité prameny a literaturu.

V..... dne.....

Podpis.....

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala své vedoucí práce PhDr. Ivaně Koucké nejen za nápad ohledně tématu mé práce, ale rovněž za její ochotu, trpělivost, čas a mnoho cenných rad, jež mi v průběhu psaní poskytovala.

Obsah

Úvod	1
Prameny a literatura.....	4
1 Cestování v českých zemích	8
1.1 Příčiny cestování	8
1.2 Podpora českých cestovatelů.....	12
1.3 Antika ve vzdělávání a v literatuře českých zemí 19. a 20. století	18
2 České cestovní průvodce za antikou vydané do roku 1945	22
2.1 Vývoj cestovní literatury-od topografií k průvodcům.....	22
2.1.1 Od počátků českých průvodců za antikou do roku 1918.....	26
2.1.2 České průvodce za antikou vydané v letech 1918-1945	76
Závěr	105
Summary.....	109
Prameny	110
Cestovní průvodce.....	110
Cestopisy	111
Ostatní prameny.....	111
Literatura.....	112
Internetové stránky.....	119

Úvod

Čeho se v této práci pokusíme dosáhnout, bude představení českých¹ tištěných průvodců vydaných na českém území až do roku 1945, které se soustředí na antiku, a dojít k závěru ohledně jejich společných, případně rozdílných rysů. Vzhledem k tomu, o jaký druh žánru a období se jedná, bylo nutné smířit se s faktem, že není v našich silách nalézt veškeré průvodce, které do této kategorie spadají. Buď nebylo možné dohledat exempláře, u nichž jsme měli povědomí o jejich existenci, nebo se, a to je vzhledem k žalostnému počtu nalezených vzorků pravděpodobně, ani ostatní nenalezené průvodce nenacházejí nikde zkatalogizované. V tomto ohledu nás alespoň částečně uklidňuje jeden z námi zkoumaných průvodců od Michala Navrátila.²

V rámci zkoumání průvodců bylo možné vydat se kromě místa vzniku a jazyka také několika dalšími směry, jimiž byla například časová období. Zcela přirozeně bylo nejsnazší řídit se v tomto ohledu nejzásadnějšími časovými mezníky českého historického vývoje, tj., nejprve rokem 1918, značícím vznik samostatné Československé republiky a konec monarchie, rokem 1945 a pádem nacismu, dále rokem 1968 a srpnovou okupací, a konečně datem 1989, opět znamenajícím změnu režimu. Celkově jsme tedy měli na výběr z pěti časových období ohraničených úseky před rokem 1918 a po roce 1989, přičemž jako vhodné se rovněž zdálo označení let 1918 a 1968 za jakási pouhá „mezidobí.“ Časovým celkem, kterému se v této bakalářské práci z čistě chronologických důvodů budeme věnovat bez ohledu na dostupnost pramenů, je tedy období do roku 1945.

Nalezené exempláře nebudou analyzovány izolovaně, neboť je budeme porovnávat mezi sebou, a to jak v rovině čistě poutnických či čistě turistických

¹ Na tomto místě by bylo moudřejší pojem „české průvodce“ specifikovat, neboť tím v této práci nejsou myšleny průvodce české pouze původem, ale výhradně česky psané nebo do češtiny přeložené, a to v daném období.

² Michal Navrátil ostatně sám ve svém průvodci z roku 1925 hovoří o nedostatku českých příruček, viz Navrátil, Michal. *Průvodce po Itálii. Vzpomínky a praktické pokyny. Za českou stopou.* Praha: vlastím nákladem 1925, s. 3.

průvodců, tak obě skupiny navzájem. K tomuto kroku nás vede silná podobnost obou kategorií, v nichž primární cíl cesty je sice jiný, ale průběh se kromě lokací nijak razantně neodlišuje. Ani obě časová období nebyla považována za skutečnou překážku, neboť, jak ještě uvidíme, ani v tomto případě rozdíl i několika desítek let nehraje v podobě či obsahu průvodců nijak zásadní roli.

Protože se naše průvodce dočkaly svého vzniku v době, kdy svět již znal svého „baedekera“ a jiné cestovní příručky, nabízí se i srovnání s touto rozsáhlou a nebývale oblíbenou knižní edicí. Tohoto počínu se jí dostane zejména v kapitole o Šulcových průvodcích, české paralele onoho německého fenoménu. Není rovněž od věci si uvědomit, že Baedekrův průvodce skutečně mohl být jakýmsi protikladem k Šulcovi. K takové domněnce nás pak vedou nejen jazykové předpoklady česko-německého obyvatelstva uvnitř rakouského soustátí, ale také možný nedostatek české turistické literatury za antikou, s prvním zaznamenaným exemplářem až z roku 1881.

Důležitou otázkou zůstává, co vlastně budeme na vybraných průvodcích zohledňovat. Jelikož nutnou podmínkou pro zařazení jakéhokoli průvodce do této práce byl kromě odpovídajícího období a jazyka také cíl cesty (antické oblasti), bude míra a způsob soustředěnosti autorů na antické památky jedním z témat u každého z průvodců. Naší snahou ovšem není dopodrobna rozebrat veškerý text na jejich účet sepsaný. Naopak se pokusíme antiku v průvodcích pouze shrnout a informace stále se opakující (tím myslíme obecné informace o monumentech, jejich historii atd.) takřka vynecháme. Důležitý pro nás bude především celkový přístup autorů, někdy více, někdy méně rozdílný. Právě kvůli míře stále se opakujících některých prvků, která je ovšem různá průvodce od průvodce, bude náš přístup k rozboru recepce antiky u každého průvodce individuální co do rozsahu i konkrétnějšího záběru.

Ostatně individualita přístupu ke každému průvodci se nebude týkat jen antiky a obsahové stránky výkladu. Další kritéria našeho hodnocení budou představovat také jazyk, grafická stránka a část praktická s doporučeními, cenami, jízdními řády a podobně, ale rovněž již zmíněná destinace a trasa, zahrnující vedle antických oblastí další území. Protože pod pojmem „antika“ se

obecně rozumí kultura starověkého Řecka a Říma v nejširším slova smyslu,³ tj., i řecká nebo římská kultura, jež se nemusela nutně nacházet jen na řeckém nebo římském území. Z tohoto důvodu nebyly vyhledávány průvodce vztahující se výhradně k Řecku nebo Římu, nýbrž příručky sloužící poutníkovi či turistovi i na antikou v období starověku méně ovlivněných místech, tedy v zemích v některé své vývojové fázi silně poznamenaných řeckou nebo římskou kulturou. Mezi tyto oblasti jsme zařadili také dnešní Turecko, Sýrii, Egypt, Svatou zemi a zbytek italského území. Kdyby bylo cílem této práce být co nejpřesnější a nejobsáhlejší, jistě bychom mohli zahrnout i další lokality poznamenané římskou expanzí, např. Dalmácií. Z praktických důvodů se však spokojíme pouze s výše zmíněnými destinacemi, z nichž i tak nebylo možné zahrnout tak důležitou oblast jako samotné Řecko (či Turecko a Sýrii), které se ani zdaleka svou oblíbeností nerovnal např. Itálii. V našem rozboru se jedná o velkou ztrátu, s níž ale do jisté míry bylo možné počítat, jak si zdůvodníme v druhé kapitole.⁴ Všechny tři státy tedy musíme vypustit z naší práce a pouze Řecko pro jeho význam dále zmíníme v téže kapitole.

Nedílnou součástí práce o průvodcích je medailonek autorů, jejichž literární tvorba cestovatelská je přímo závislá na jejich životních zkušenostech a zálibách. Jak zjistíme ve druhé kapitole, jejíž součástí je také rozbor průvodců a představení autorů, dotyčné osoby měly často mnoho společného, což se podepisovalo i na výsledcích jejich literární činnosti, a hlavně orientaci průvodců. Katoličtí kněží tak psali poutní průvodce se zvláštním ohledem na Řím, Svatou zemi a jejich církevní instituce, zatímco ostatní autoři si drželi od náboženství odstup a koncentrovali se na Itálii ve větší šíři.

Předtím, než se začneme věnovat právě autorům a jejich průvodcům, podíváme se nejprve v první kapitole *Cestování v českých zemích* na cestování v historii českých zemí obecně, ale především na konkrétní důvody cestování

³ Svoboda, Ludvík. *Význam antiky v dějinách evropské kultury*. In: Encyklopedie antiky. Praha: Academia 1973, s. 7-18, zde s. 7.

⁴ U průvodcovských edicí by snad bylo možné očekávat i Řecko, Čeněk Šulc ovšem žádný takový titul neuvádí. Jako plánovanou edici ale uvádí Palestinu a Sýrii a Cařihrad. Tyto edice ovšem nemusely být nikdy skutečně vydány, a jestliže ano, pro tuto práci se nám nepodařilo je naleznout.

a s tím i spojenou otázku, kdo se tedy za tímto účelem na cesty vydával (dobrodruzi, poutníci, studenti, profesori a další) a kam. V této části se nebudeme zaměřovat pouze na cestování za antikou, i když o antických lokalitách se samozřejmě také zmíníme.

Protože řecký a římský vliv se projevoval ve všech kulturních sférách a přičinil se o rostoucí zájem o významné starověké oblasti, zejména o Itálii, rostl zájem i ze strany vědců i státu. Proto si představíme i instituce, které v daných oblastech české cestovatele finančně podporovaly. Ústavy, jež českým návštěvníkům daných zemí nabízely svou pomoc, byly též církevního charakteru a setkáváme se s nimi převážně v Římě nebo Palestině, kde poskytovaly zázemí poutníkům.

Dále se blíže podíváme na cestování od devatenáctého století, kdy se již díky technickému rozmachu a globalizaci setkáváme s cestováním v masivnější formě a jeho novými podobami. Tuto novou éru cestování doprovází vznik cestovních kanceláří, klubů, organizovaných výprav, cestovních průvodců a obecného rozvoje „turismu,“ tedy cestování z vlastního zájmu a ve svém volném čase.⁵ Nevyhneme se ani českému území, zde ale budeme opět velice obecní. Záběr rozšíříme také o konkrétní příklady cestovatelských výprav. Posledním celkem, na nějž se podíváme před přechodem k samotnému rozboru v rámci druhé kapitoly nazvané podobně jako tato práce *České cestovní průvodce vydané do roku 1945*, bude i antika, jak ji mohli poznat naši autoři-jedná se hlavně o antiku vyučovanou ve školách a nacházející se v literatuře 19. století.

PRAMENY A LITERATURA

Jelikož se tato práce soustředí především na průvodce jako takové, budou její hlavní pramennou základnou právě ony. Konkrétně se bude jednat o dvanáct průvodců, z nichž devět spadá svým vznikem do doby před rokem 1918 a tři do období následujícího (jejich přesný seznam je k nalezení v podkapitolách *Od počátku českých průvodců za antikou do roku 1918* a *České průvodce za antikou*

⁵ Tourist. In: *Cambridge Dictionary* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tourist>.

vydané v letech 1918-1945, viz druhá kapitola *České cestovní průvodce za antikou vydané do roku 1945*).

V první kapitole *Cestování v českých zemích* však k těmto průvodcům ještě nesažeme a spíše se orientujeme na obecnou literaturu k cestování a na několik konkrétnějších monografií. Pro cestování ve starším období do roku 1918 jsme volili literaturu tematicky užší, např. podle účelu cestování jako *Zrození renesančního kavalíra: výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500-1620)*⁶ od Martina Holého nebo kapitolu *Cestovatel*⁷ od Mileny Lenderové, v níž se autorka zabývá toutéž problematikou.

Pro novější období mezi lety 1918 až 1945 jsme čerpali z obecněji zaměřených děl, například ze Štemberkových *Kapitol z dějin cestovního ruchu*⁸ nebo z *Cestování před sto lety; aneb všude dobře, doma nejlépe*⁹ od Kristýny Ulmanové. Užitečným se nám stal také Pojarův *Cestovní průvodce po Praze 1789-1914: produkce, aktéři, kolektivní paměť*,¹⁰ jenž dobře shrnuje obecný vývoj průvodců u nás i v zahraničí (mimo jiné se věnuje i Baedekerovi). Stejně činí i Milena Lenderová v *Knižních cestovních průvodcích jako pramenu ke každodennosti cestování: příklad Itálie dlouhého 19. století*,¹¹ jejíž práce jsme využili. Významnou knižní připomínkou k poutím do Palestiny jsou Hojdovy *Organizované pouti do Palestiny v 19. století*.¹² Velice přínosnou literaturou se nám stala ta od Jany Keparťové, poněvude její nejaktuálnější publikace *Pompeje*

⁶ Holý, Martin. *Zrození renesančního kavalíra: výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500-1620)*. Praha: Historický ústav 2010.

⁷ Lenderová, Milena. *Cestovatel*. In: Bůžek, Václav-Král, Pavel (eds.). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo 2007, s. 239-254.

⁸ Štemberk, Jan et al. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov 2012.

⁹ Ulmanová, Kristýna. *Cestování před sto lety; aneb všude dobře, doma nejlépe*. Praha: Dokořán 2011.

¹⁰ Pojar, Vojtěch. *Cestovní průvodce po Praze 1789-1914: produkce, aktéři kolektivní paměť*. Bakalářská diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. Praha 2015.

¹¹ Lenderová, Milena. *Knižní cestovní průvodci jako pramen ke každodennosti cestování: příklad Itálie dlouhého 19. století*. Český časopis historický (dále jen ČČH). 114 (2), 2016, s. 330-371.

¹² Hojda, Zdeněk. *Organizované pouti do Palestiny v 19. století*. Východočeský sborník historický, 23, 2013, s. 25-41.

v *Čechách 1748-1948*,¹³ již užíváme zejména ke shrnutí nejpodstatnějších zdrojů informací o antice ve sledovaném období v českém prostředí, stejně jako později k porovnání informací uváděných v průvodcích a ve zmíněné publikaci. Nutno dodat, že některé průvodce skutečně ani nemohou obsahovat všechny podstatné nálezy-vykopávky probíhaly bez ustání i po vydání našich průvodců, došlo například k odhalení Vily mystérií nebo nekropole, ty zmiňuje např. Jaroslav Maria, jak později ještě uvidíme. Také probíhaly další výkopy na severozápad od Stabijské a západ od Herkulánské brány. Nejpůsobivější část města představují tzv. *nuovi scavi* neboli „nové vykopávky,“ technicky nejpracovanější pompejské výkopy. I ty bohužel nenalezneme jinde než u Mariova průvodce.¹⁴

Ve druhé části práce se tedy již dostáváme přímo k našim průvodcům, které srovnáváme mezi sebou, hlavními zdroji informací se tak stanou tyto prameny. Zejména v podkapitole u Šulce si pak dovolíme i drobné srovnání s jeho německým protějškem Baedekerem, nakonec velmi podobným. Přestože autoři uvedených exemplářů byli v jistém smyslu odborníci, nemůžeme se spoléhat na správnost veškerých uvedených informací, což se nám i potvrdilo při jejich kontrole. K té jsme využili různých monografií s konkrétním i obecným zaměřením podle obtížnosti poskytnutých dat. Jelikož se drtivá většina zkoumaných průvodců vztahovala k Itálii, logicky šlo i naše pátrání nejčastěji tímto směrem. Kvalita informací k historickým tématům je vždy minimálně ošemetná-probíhají nové výzkumy, neustále se vědci vrací k týmž tématům, objevují se nové perspektivy, metody, prameny atd., proto bylo nutné se s kontrolou omezit na literaturu časově alespoň zhruba korespondující s prameny. Nejprínosnější pro ověřování údajů k Římu jako takovému se zdála být *Topografie starověkého Říma*¹⁵ od středoškolského profesora Ladislava Brtnického, pro realie k dalším oblastem jsme však již čerpali z jiných, většinou konkrétněji i obecněji zaměřených zdrojů a bez výraznějšího ohledu na jazyk, mezi jinými například z *The Architectural History of the University of Cambridge*

¹³ Keparťová, Jana. *Pompeje v Čechách 1748-1948*. Praha: Pedagogická fakulta UK 2021.

¹⁴ Tamtéž, s. 74-78.

¹⁵ Brtnický, Ladislav. *Topografie starověkého Říma*. Praha: Česká akademie věd a umění 1925.

od Roberta Willise a Johna Willise Clarka¹⁶ nebo z *The Cambridge Ancient History* od S. A. Cooka a kolektivu.¹⁷ Také literatura ještě monarchických či prvorepublikových profesorů a historiků, která sloužila primárně ke středoškolské či vysokoškolské výuce, nám sloužila jako prostředek k ověřování uváděných faktů, jmenovitě Kubelkovy *Římské realie a literatura*¹⁸ nebo Šustovy *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl první a Díl druhý*.¹⁹

Jak dobře si s antikou autoři poradili, zjistíme tedy až v poslední fázi. To se nebude týkat jen věcné správnosti. Její kontrole sice bylo věnováno mnoho času, avšak není naším cílem vyzdvihovat každou pisatelovu chybu. V práci se tak naše úsilí projeví jen zběžným hodnocením tohoto aspektu. Alfou a omegou pro nás zůstává analýza průvodců, jejich vzájemné průběžné porovnávání a přístup k antice, jež každý z autorů zaujal.

¹⁶ Willis, Robert-Clark, John Willis. *The Architectural History of the University of Cambridge*. Cambridge: The University Press 1886.

¹⁷ Cook, S. A. et al. *The Cambridge Ancient History: The Assyrian Empire*. Cambridge: Cambridge University Press 1925.

¹⁸ Kubelka, Václav. *Římské realie a literatura*. 4. pozmeněné vydání. Prostějov: V. Kubelka 1927.

¹⁹ Šusta, Josef. *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl 1. Světels východu a Hellady*. Praha: Melantrich 1940; Šusta, Josef. *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl druhý. Římské impérium, jeho vznik a rozklad*. Praha: Melantrich 1936.

1 Cestování v českých zemích

1.1 Příčiny cestování

Důvody podnikaných cest a výprav v historii (i prehistorii) lidstva byly různé. Jedním z nich byla touha poznávat a objevovat nové kraje, mnohem starší, než by dnešní zcestovalý člověk „světoobčan“ mohl očekávat. Vždyť právě díky zvědavosti našich předků máme nyní možnosti cestování dříve nevídané, a přestože největší zásluhy se v tomto ohledu připisují středověkým mocnostem, jako byly Španělsko či Anglie, ani obyvatelům českého území v žádném případě nemůžeme upřít bohatou cestovatelskou historii a zvědavost. Není tudíž náhodou, že například české vydání *Milionu* od Marca Pola je prvním překladem tohoto díla vůbec,²⁰ nebo že se již v 10. století český duchovní, později svatořečený Vojtěch Slavníkovec, vydal na cestu až do Říma.²¹ V devatenáctém století pak najdeme takových dobrodruhů mnohem více, kupříkladu Josefa Kořenského, jenž své cestování kombinoval s učitelským povoláním a procestoval všechny světové strany.²² Velkým cestovatelem do zaoceánských lokací byl ovšem také filantrop Vojtěch Náprstek, jehož odkazem i pro současnou společnost je dnešní Náprstkovo muzeum.²³

Dalším motivem byla náboženská pouť. Na početnější výpravy českých duchovních či šlechticů do Svaté země narážíme až od století patnáctého a šestnáctého, ale ani v pozdějších dobách nepředstavovaly cesty do Svaté země nijak zásadní problém. Svou obtížností, dostupností a oblíbeností se naopak blížily či vyrovnaly cestám po mnohých jiných turistických lokacích, jak tvrdí například profesor teologie Bartoloměj Kutal ve své práci *Palestina: historicko-náboženský obraz minulosti a přítomnosti Palestiny* a jak mu dává za pravdu

²⁰ Martínkovi, Jiří a Miloslav. *Kdo byl kdo: naši cestovatelé a geografové*. Praha: Libri 1998, s. 7.

²¹ Tamtéž, s. 15.

²² Borovička, Michael. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada Cestovatelství*. Praha: Paseka 2010, s. 409.

²³ Tamtéž, s. 397.

opakované vydání populárního palestinsko-syrského Baedekera včetně jeho jazykových mutací.²⁴

Palestina byla tedy pro poutníky velice atraktivním a vstřícným cílem – nalézaly se v ní poutní domy, hospice nebo náboženské instituce, které rovněž poskytovaly poutníkům požadované přístřeší, umožňovala-li jim to kapacita. Ani literatura ke Svaté zemi nebyla k poutníkům lhostejná, ať se již jednalo o příručky (průvodce) nebo další žánry.²⁵

Jak později uvidíme na Sedláčkově *Pouti do Svaté Země a Egypta*,²⁶ Palestina sice byla hlavním cílem organizovaných i samostatných poutních výprav, ovšem k rozšíření o nábožensky méně významné, leč historicko-kulturně zajímavé lokace nedocházelo ojedinele, a Egypt se tak pouze začlenil mezi další oblíbené orientální destinace 19. a počátku 20. století.²⁷

Neopomenutelnou a stále zcela aktuální příčinou cestování je studium,²⁸ atraktivní pro historiky zejména v rámci raného novověku a tzv. kavalírských cest, tj. cest mladých šlechticů za vzděláním a konexemi.²⁹ Potřeby vzdělání na kavalírských cestách nejlépe splňovala v akademickém aspektu Itálie a zdejší města jako Padova, Siena, Bologna, Perugia, Pisa či Pavia. Co se týče finanční stránky věci, Itálie byla určena především pro movitější aristokracii, v tomto případě jak katolickou, tak evangelickou, kdežto méně movití šlechtici nekatolického vyznání jezdili studovat do Německa na univerzity ve

²⁴ Socin, Albert. *Palaestina und Syrien. Handbuch für Reisende*. 1. Auflage. Leipzig: Karl Baedeker 1875, další vydání následují v letech 1880, 1891, 1900, atd.; autor vidí příčinu ve značném vlivu britského impéria v Orientu, viz Kutal, B. *Palestina*, s. V.

²⁵ Tamtéž, např. s. I, II, V, 172, 309, 332 atd.

²⁶ Sedláček, Jaroslav V. *Pout' do posvátných míst Svaté Země a Egypta*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna V. Kotrba 1902.

²⁷ Opět se pro argumentaci můžeme vrátit k Baedekerovi a jeho průvodci, zaměřenému významnou měrou též na Sýrii. Dalšími příklady mohou být cestopisy od: De Geramb, Marie-Joseph A. *Pilgrimage to Palestine, Egypt and Syria*. London: Henry Colburn 1840, nebo Romer, Isabella Frances. *A Pilgrimage to the Temples and Tombs of Egypt, Nubia and Palestine, in 1845-6*. London: Richard Bentley 1846.

²⁸ Ač se v rámci cestování jedná o velice důležitý prvek, pro tu tuto práci cesty za studiem tolik relevantní nejsou, proto jim zde ani není věnováno tolik prostoru.

²⁹ Viz např. Holý, M. *Zrození renesančního kavalíra*.

Wittenberku, Lipsku, Jeně a dalších městech. Bohatší evangelíci pak mířili až do Švýcarska-Ženevy, Basileje či Curychu, někteří dokonce až do Anglie, kde působil nejatraktivněji Oxford.³⁰ V pozdějších novověkých dějinách se již nejednalo o kavalírské cesty, nýbrž o studijní pobyty, jež ve frekventovaném případě byly podporovány nějakou institucí, v rakouské monarchii například Akademií výtvarných umění v případě studentů umění.³¹

Významným důvodem pro cestování mimo hranice státu bylo také zaměstnání, jež tak poskytovalo cestovatelům jisté zázemí. Díky tomu se mohli cestovatelé včetně těch českých dostat podstatně dál a na delší časový úsek. Jedním z cestovatelů z českých zemí byl rovněž polárník Otto Kříž, jenž se zúčastnil rakousko-uherské polární expedice na lodi Admiral Tegetthoff, jež v druhé polovině 19. století objevila souostroví Země Františka Josefa.³²

Posledním pro nás významným motivem je „turistika“, tj., plánovaná návštěva místa pro potěšení a zájem, a to obvykle během dovolené či prázdnin toho, kdo ji vykonává, tedy „turisty.“³³ K rozvoji skutečného turismu přispělo v mnohém 19. století. To s sebou přineslo větší a finančně méně náročné možnosti cestování (a tím i vzrůstající zájem o něj napříč všemi vrstvami), komplexnější a komfortnější infrastrukturu či organizované výpravy. Ty jsou spjaty již v druhé polovině 19. století se světovými výstavami, ovšem jak nás upozorňuje Kristýna Ulmanová, hromadné a organizované cestování se konalo jen výjimečně. První vlak na území monarchie určený na světovou výstavu organizoval roku 1867 Josef Neumeyer. Další vlak téhož roku měl být vypraven také ze Smíchova, k tomu však nakonec nedošlo. Skutečným boomem v organizovaných výpravách na světové výstavy tak byl až rok 1889, kdy se do procesu zapojily nyní i cestovní kanceláře a kluby.³⁴

³⁰ Lenderová, M. *Cestovatel*, s. 240-242.

³¹ Keparťová Jana. *Češi v Pompejích 1748-1948. Kulturněhistorická studie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze: Pedagogická fakulta 2007, s. 37. Více ke studijním pobytům v další kapitole.

³² Martínkovi, J. a M. *Kdo byl kdo*, s. 262-263.

³³ Definice odvozena z anglického hesla Tourist. In: *Cambridge Dictionary* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tourist>.

³⁴ Ulmanová, K. *Cestování před sto lety*, s. 96, 100-103.

Stejně jako u cestování obecně, i u cest za antikou najdeme několik příčin, které dohnaly cestovatele na cestu. Začněme cestami poutními, jež už jsme ovšem zmínili dříve. Přestože primárním cílem cesty byla duchovní očista, jak například naše zkoumané průvodce v úvodní části dosti zdůrazňují (viz kapitola *Cestovní průvodce po Itálii a Svaté zemi*), italské i palestinské území bylo poznamenáno expanzí římské říše, a proto i navštěvované památky mohou jistým způsobem zasahovat do antiky. Také cesty za studiem byly určitým způsobem výpravami za antikou, byly-li směřovány do Itálie, i když ani zde nebyla prohlídka nebo studium antických památek primárním motivem. Cestu do Itálie podnikl v první třetině 17. století již zmíněný Lev Vilém z Kounic, o níž napsal deník.³⁵

Pak již rozlišujeme jen cíl turistický a pracovní, a zejména o prvně jmenovaném máme bohaté zprávy, neboť zde můžeme čerpat z cestopisů, sepsaných mnohými českými i zahraničními cestovateli-turisty. Ostatně toto téma jsme již také pokryli v předchozí části této podkapitoly. Navíc zde také můžeme přidat i jednoho z autorů našich průvodců Jaroslava Mariu, (který se držel svého cestopisného textu i při psaní svého průvodce). Přestože většina cestopisů směřuje za antikou do Itálie a do Svaté země (ačkoli zde již antika takovou roli nehraje), lze velice výjimečně narazit na cestopisy po Řecku (Mádle, *Orientem*, 1931).

Cesty pracovní neboli často též vědecké znamenají totéž, co bylo již zmíněno, především tedy ono finanční zázemí cestovatele-badatele. Na institucionální i jiné neinstitucionální možnosti, jež se cestovatelům za antikou i jinam nabízely, se blíže podíváme v další podkapitole.

³⁵ Hrubý, František-Urbánková, Libuše. *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír. Jeho deník z cesty do Itálie a Španělska a osudy Kounické rodiny v letech 1550-1650*. Brno: Státní oblastní archiv 1987.

1.2 Podpora českých cestovatelů

Soustavná práce českých historiků v Římě měla dlouhou tradici již v předrepublikovém období, pro svou časovou a tím pádem i vyšší finanční náročnost však nebyla přístupná komukoliv. Badatel na ni nutně potřeboval kapitál či zázemí. Nezbytnou podporu poskytovala například Královská česká společnost nauk, jejímž členem se stal i historik František Palacký. Ten vycestoval za finanční podpory svých mecenášů a učených spolků včetně Královské české společnosti nauk do vatikánských archivů. Jeho cílem však nebylo nashromáždit informace k antice, nýbrž získat vatikánský materiál pro své *Dějiny národu českého* (o tom informuje v díle *Zur böhmischen Geschichtsschreibung*, 1871).³⁶

Do Říma se vydal za účelem zkoumání archivních fondů a knihoven pro české, respektive moravské dějiny také Beda Dudík, moravský stavovský historiograf a rajhradský benediktin. Dudík byl vyslán moravským výborem zemským v padesátých letech nejprve do Švédska, poté i do Itálie, a výsledkem jeho pobytu se stala mimo jiné uznávaná *Iter Romanorum* neboli *Římská cesta* (1855).³⁷ Posledním z trojice českých archiválních průkopníků v Římě je Antonín Gindely, archivář a ředitel Zemského archivu českého, jenž posunul dosavadní české povědomí až k ranému novověku a založil nejen ediční řadu Desek zemských, nýbrž také Českou expedici, určenou výhradně k římskému výzkumu.³⁸

Počáteční velkou podporou čistě českým a slovenským badatelům přímo v Římě byl tamní Československý historický ústav, v němž byla po jeho založení shromažďována bohemika dříve uschovávaná ve Vídni. Ten ovšem vznikl až

³⁶ Borovička, Josef. *Palackého italská cesta r. 1837*. ČČH, 24, 1918, s. 165-208, zde s. 166; ke Král. čes. spol. nauk viz starší, leč velice podrobnou publikaci k období do 19. století včetně- Kalousek, Josef. *Děje Král. české společnosti nauk: spolu s kritickým přehledem*. Praha: Královská česká společnost nauk 1885.

³⁷ Bečka, Karel. *Dudík*. In: *Ottův slovník naučný*. Osmý díl. Praha: J. Otto 1894, s. 110-111.

³⁸ Pánek, Jaroslav. *Český historický ústav v Římě*. Praha: Akademie věd ČR 2015, s. 4-5.

roku 1923.³⁹ Předcházela mu již představená česká expedice, založená v roce 1886 spolu s expedicí polskou (každá založená samostatně) a vydržovaná sněmem Království českého. Ten na ni přispíval částkou 4000, později 5000 zlatých ročně, na vydržování dvou stipendistů. Tito pracovníci měli zajistit soustavnou činnost zkoumání archivních pramenů k české historii; do hlavního záběru jejich práce spadala zejména papežská registra.⁴⁰ Česká expedice tedy umožňovala bádání jen „vyvoleným.“ Pro ostatní i české badatele a studenty existoval snazší přístup do Říma-prostřednictvím Rakouského historického ústavu, založeného Theodorem von Sickelem roku 1881,⁴¹ vídeňské Akademie der bildenden Künste nebo Universitätsjubiläumstiftung der Commune Wien nebo rakouského Ministerstva kultu a vyučování (hlavně pro středoškolské profesory klasických předmětů), jehož významnou roli včetně té stipendijní pak přebralo odpovídající české ministerstvo po vzniku samostatného státu.⁴²

To hrálo (pod názvem Ministerstvo školství a národní osvěty) v akademických cestách do ciziny za první republiky obzvláštní roli, konkrétně odbor pátý, jenž měl na starosti veškeré věci národní osvěty a kulturní styky s cizinou. Ten v rámci jednoho ze svých oddělení na ochranu památek, archivnictví, muzejnictví a archeologie pečoval rovněž o československé památky v cizině, jejich ochranu, soupis a získávání. Navíc podporoval vědecké a publikační činnosti ve zmíněných oborech, v národopisu a v odborné vlastivědě a prováděl administrativu různých státních památkových ústavů, konzervátorů, archeologického ústavu, archivní školy Státního historického ústavu v Praze, historické komise ve Vídni, ale především i Československého historického ústavu v Římě.⁴³ Tyto instituce tedy zaštiťoval administrativně i hospodářsky.

³⁹ Hrubý, Václav. *Práce o pramenech dějin československých v prvním desetiletí republiky*. Naše věda. Kritický měsíčník 10, 1928-29, s. 119-131, zde s. 126.

⁴⁰ Klicman, Ladislav. *Z Vatikánu*. ČČH, 1, 1895, s. 231-246, zde s. 241-242.

⁴¹ Pánek, J. *Český historický ústav v Římě*, s. 6.

⁴² Keparťová, J. *Pompeje v Čechách 1748-1948*, s. 198; 202-205.

⁴³ *Díl I. Úřady a podniky*. In: Sborník ministerstva školství a národní osvěty. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1929, s. 15.

Můžeme k nim řadit také dva významné samosprávné vědecké ústavy Slovanský a Orientální.⁴⁴

Tentýž odbor, tj., pátý, navíc však s odborem druhým, čtvrtým a šestým, měl mimo jiné na starosti i školské, akademické, univerzitní a církevní styky se zahraničím, díky nimž docházelo k mezinárodní výměně studentstva i učitelstva, byla poskytována cestovní stipendia a celkově se pečovalo o československé školství v cizině a šíření národního povědomí. Vycestovat za hranice tak nemuseli jen badatelé, ale rovněž středoškolští a univerzitní profesori, umělci, studenti či duchovní.⁴⁵

Možnosti studijních, badatelských i cestovních stipendií nabízelo i hlavní město (pro studenty obou pražských technických fakult)⁴⁶ nebo Česká akademie věd a umění, samostatný veřejný ústav, jenž podporoval vědecké i umělecké práce v domácím i zahraničním prostředí prostřednictvím každoročně vyhlašovaných a omezených nabídek, a to již za Františka Josefa I. Tehdy akademie fungovala ještě pod názvem Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.⁴⁷

Cesty mimo Řím byly podporovány institucionálně (viz předchozí instituce) teprve po roce 1848, jedněmi z nich byly též návštěvy Neapole a okolí, především výbuchem zničených lokalit Pompejí a dalších měst. Vykopávek se účastnil i český baron František Arnošt Koller, jehož účast zaznamenal i spisovatel Milota Zdirad Polák ve svém cestopise *Cesta do Itálie* (1862).⁴⁸

⁴⁴ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha 1922, s. 92.

⁴⁵ *Díl I. Úřady a podniky*. In: Sborník ministerstva školství a národní osvěty. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1929, s. 14-17.

⁴⁶ Keparťová, J. *Pompeje v Čechách 1748-1948*, s. 199-200.

⁴⁷ *Stanovy České akademie věd a umění*. Praha: Česká akademie věd a umění 1931, ke stipendiím viz s. 4, mezi lety 1891 a 1918 vycházel i věstník, v němž byly pravidelně tištěny tyto žádosti konkrétních osob o stipendia a další věci spojené s chodem akademie.

⁴⁸ Keparťová, J. *Češi v Pompejích 1748-1948*, s. 37, též, *Pompeje v Čechách 1748-1948*, s. 35.

Řecko a jeho bývalé, dnes již turecké území zůstávaly po dlouhou dobu českým krajanům spíše neznámy,⁴⁹ není tudíž divu, že o jejich pobytu zde nemáme ve srovnání s ostatními starověkými lokalitami takřka žádnou dokumentaci, a to ani v rámci cestopisů (víme ale např. o Josefu Mádlovi, knězi, jenž o své cestě po Východě sepsal spis *Orientem*, 1931).⁵⁰ Situace začala být příznivější až ke konci 19. století, kdy se rakouská vláda rozhodla vydávat stipendia pro středoškolské profesory klasických předmětů. Čeští profesori měli možnost o toto stipendium, které by jim umožnilo studijní pobyt v Itálii nebo Řecku, taktéž usilovat, a pravidelně jej získávali až dva ročně. Každý ze stipendistů, jenž navštívil Řecko, se pak také účastnil archeologické exkurze pořádané prvním sekretářem německého archeologického ústavu v Athénách Wilhelmem Dörpfeldem. Účastníci těchto stipendijních programů a exkurzí byli mnohokrát silně ovlivněni Dörpfeldem a práce, jež publikovali ve výročních zprávách středních škol nebo v odborných časopisech, zaujaly významnou roli v informování odborné veřejnosti o Řecku.⁵¹

Vedle mnohých státních, vědeckých či církevních institucí existovaly i spolky, jejichž cílem bylo podporovat ty, jimž se pomoci výše nedostalo. Snad nejznámějším spolkem pro cestovatele zejména do orientálních krajů bylo Cestovatelské centrum U Halánků, dnes Náprstkovo muzeum, mecenášské rodiny Náprstků. Pomoci u této soukromé instituce se mohli mnozí dočkat nejen na bázi finanční, ale rovněž cestou nových kontaktů či pomoci jiného rázu. Na oplátku zde zmínění cestovatelé vytvářeli sbírkový fond svých listů a publikací a konali zde přednášky, mezi jinými i takové cestovatelské osobnosti jako Emil Holub nebo Josef Wunsch.⁵² Cestovatele, kteří na oplátku literárně tvořili a publikovali své práce v odborných listech, podporoval i spolek Svatobor. Svou nadací poskytoval pomoc také Josef Hlávka a z individuálních sponzorů můžeme

⁴⁹ Frolíková, Alena. *Stipendijní cesty do Řecka na přelomu století*. Listy filologické, 110 (2), 1987, s. 121-123, zde s. 121.

⁵⁰ Mádle, Josef. *Orientem*. Nový Bydžov: Katolické spolky 1931.

⁵¹ Frolíková, A. *Stipendijní cesty do Řecka na přelomu století*, s. 122-123.

⁵² Borovička, M. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada Cestovatelství*, s. 394-398.

jmenovat např. Vojtěcha Lannu, Aloise Klara, jenž poskytoval studentská stipendia.⁵³

Další institucí, která poskytovala zázemí českým cestovatelům na italském území (v Římě), byl český poutnický dům. Svým založením spadá již do 14. století, kdy zde Karel IV. zakoupil hospic pro české poutníky a pověřil jeho otevřením bratry Rožmberky Petrem, Oldřichem a Janem.⁵⁴ V průběhu staletí však docházelo pro nedostatek poutníků k jeho úpadku, a nakonec se stal součástí hospice italského, i když stále zůstával ve vlastnictví českých katolíků. Těm byl vrácen až v 19. století, ovšem původní účel byl již zcela ztracen-ani pro poutníky, ani pro kněžské vzdělání (jak bylo taktéž v plánu) nemohl být pro nevýhodnost celého podniku a nedostatečné zázemí budovy využít. A tak se nakonec za velkého přispění papeže Lva XIII. pronajaly místnosti v německém hospici a vzniklo české kolegium, sloužící ke vzdělání budoucího katolického duchovenstva.⁵⁵

Také Svatá země poskytovala českým poutníkům jisté útočiště. Protože velké složení putujících k Božímu hrobu představovali duchovní, měly tu některé církevní řády své kláštery či ubikace, v nichž umožňovaly poutníkům nocleh. Jedním z těchto řádů byli čeští františkáni, mající v Jeruzalémě svůj hospic.⁵⁶ Ti poskytli přístřeší ve svém klášteře sv. Jana Křtitele například Vilému Němcovi, který se zde roku 1883 zdržel nějaký čas během své cesty do Egypta.⁵⁷ Klášter a hospic české odnože řádu nebyly jedinými ubytovacími možnostmi pro Čechy a Moravany v 19. století. Jak dosvědčuje průvodce Jindřicha z Himmlu, rakousko-uherský hospic byl samozřejmě také k dispozici, navíc také poutníci

⁵³ Keparťová, J. *Pompeje v Čechách 1748-1948*, s. 198.

⁵⁴ Českému hospicu v Římě se samostatně věnuje Borový, Klement. *Národní dům český v Římě*. Praha: Svatojanské dědictví 1874, s. 11-22, v mnohem menší míře i novější literatura, viz Koudelková, Jana. *Česká zastavení v Římě*. Praha: Portál-Český poutní dům Velehrad v Římě 2000, s. 31-32.

⁵⁵ *České kolegium v Římě*. Časopis katolického duchovenstva. Orgán Vědeckého odboru Akademie křesťanské v Praze, 31, 1890, s. 135-147.

⁵⁶ Hojda, Z. *Organizované pouti do Palestiny*, s. 26.

⁵⁷ Tamtéž, s. 29.

v rámci této organizované pouti využili služeb hospice Otců assumptionistů.⁵⁸ Další řád, konkrétně dominikánský, v Jeruzalémě založil biblickou školu, jejímž studentem se stal i český věhlasný arabista a diplomat Alois Musil.⁵⁹

V nestátním sektoru se setkáváme s organizacemi určenými pro turisty v podobě cestovních kanceláří a turistických klubů.⁶⁰ Řecko,⁶¹ Itálie a Orient totiž byly častými destinacemi i běžné veřejnosti. Někteří cestovatelé-turisté cestovali na vlastní pěst, jiní volili úspornější cestu tzv. trampismu. Ti ostatní se spoléhali na organizované zájezdy pod záštitou škol, organizací, ale též cestovních kanceláří a klubů. Proto se můžeme zejména od 20. století setkat s velkým rozmachem všech výše jmenovaných „poskytovatelů“ turismu. Z turistických klubů nás nejvíce zajímají tři nejvýznamnější kluby první poloviny 20. století, Klub přátel Orientu, Klub pro studijní cesty a Klub českých turistů. Ani jeden se od běžných cestovních kanceláří příliš nelišil, avšak na cesty se s nimi mohli vydat jen řádní členové.⁶²

Vedle klubů fungovaly paralelně i cestovní kanceláře, z počátku spjaté s konáním organizovaných výprav na světové výstavy v Paříži. Do pořádání výprav se zapojil i Klub českých turistů.⁶³ Jednou z prvních a nejvýznamnějších československých cestovních kanceláří byl i Čedok, založený roku 1920 a mající

⁵⁸ Jindřich z Himmlu. *Poutnický průvodce k lidovým poutím do Svaté země*. Brno: Spolek poutníků diecése moravských do Sv. země 1910, s. 24.

⁵⁹ Hojda, Z. *Organizované pouti do Palestiny*, s. 29.

⁶⁰Viz např. Jakubec, Ivan-Štemberk, Jan. *Vývoj cestovního ruchu v českých zemích v meziválečném období*. Cestování včera a dnes: Tourism yesterday and today. Revue pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu. Praha: Vysoká škola obchodní, 4 (3), 2007, s. 56-75, nebo Jůnová Macková, Adéla. *Turistické kluby*. In: Jůnová Macková, Adéla-Navrátilová, Hana-Havlůjová, Hana-Jůn, Libor. "Krásný, báječný, nešťastný Egypt!": čeští cestovatelé konce 19. a první poloviny 20. století. Praha: Libri 2009, s. 361-400.

⁶¹ Navzdory malému zájmu u akademické společnosti a mezeře v nalezených průvodcích, jak bylo avizováno již dříve, u turistů bylo Řecko oblíbené a turistické kluby a kanceláře nabízely poměrně bohaté programy, např. Klub přátel Orientu vydával časopis Oasa, v němž pravidelně uveřejňoval programy nabízených zájezdů. Řecko a Itálie v nich nikdy nechyběly, stejně jako východnější destinace. Viz např. *Letošní zájezdy do Orientu i Evropy*. OASA, obrázky a reportáže z celého světa 4 (9-10), 1936, s. 144.

⁶² Jůnová Macková, A. *Turistické kluby*, s. 361.

⁶³ Ulmanová, K. *Cestování před sto lety*, s. 96.

skutečně průkopnický charakter (jako první cestovní kancelář zpřístupnil československým cestujícím do té doby takřka neznámý Jadran).⁶⁴ Cesty turistů cestujících s Čedokem směřovaly různými směry, například v červenci roku 1935 nabízela kancelář v nezávislém týdeníku Přítomnost zájezdy do rijeckého Sušaku, Paříže, Bruselu, Grada, Korutan, do severských lázní, Ruska a dva zájezdy po Česku, navíc připravovala zájezdy také do Řecka, Švýcarska, Rakouska, Dalmácie atd.⁶⁵ Již před Čedokem se však na českém území nacházely také jiné české cestovní kanceláře (např. Čeněk Šulc a spol.) a velké slovo měly rovněž cestovní kanceláře rakouské nebo společnost Thomas Cook.⁶⁶

1.3 Antika ve vzdělávání a v literatuře českých zemí 19. a 20. století

Protože se s našimi průvodci pohybujeme v období, kdy jejich autoři během svého školského vzdělání procházeli stejným nebo podobným procesem, jenž například spisovatel Josef Svatopluk Machar ve svém díle *Antika a křesťanství* označuje za „osmileté vězení,“ v němž se během svých gymnazijních let musel potýkat s latinskou a řeckou gramatikou,⁶⁷ není zcela od věci domnívat se, že došel-li autor jakéhokoliv předkládaného průvodce k rozhodnutí sepsat práci s antikou související, musel k tomu nutně míti nějaké předpoklady včetně dostatečného přehledu.

Jisté povědomí o antice mohli tedy získat jak naši autoři, tak i pozdější studenti zejména během svých středoškolských studií, na nichž byli kompromitováni nejvíce s klasickými jazyky, a teprve jejich prostřednictvím

⁶⁴ S Čedokem z Čech až na konec světa. Historie. In: *Čedok*. [on/line] [cit. 17. 10. 2021].

Dostupné z: <https://www.cedok.cz/cedok/historie/>.

⁶⁵ Přítomnost, nezávislý týdeník XII (27), 19. července 1935, s. 417.

⁶⁶ seznam cestovních kanceláří ve Vídni předkládá mezi lety 1879 a 1899 Martin Scheutz (seznam je v našem případě jen ilustrativní, proto není třeba zde dodávat další kanceláře pro novější období), viz Scheutz, Martin. *Die Geschichte der Reisebüros-eine Leerstelle der Tourismusforschung*. In: Opll, Ferdinand-Scheutz, Martin (Hrsg.). *Fernweh und Stadt: Tourismus als städtisches Phänomen*. Innsbruck: Studien Verlag 2018, s. 135-180, zde 156.

⁶⁷ Machar, Josef Svatopluk. *Antika a křesťanství*. Praha: Gustav Dubský 1919, s. 5.

a prostřednictvím výuky dějepisu se postupně seznamovali i s antickými reáliemi. Nejprve v rámci četby klasiků, poté s dalšími inovacemi ve školství i v kompendiích, jež byla v těchto předmětech taktéž nestejněmálně zaváděna.⁶⁸

Základem latinské četby například na tehdejších prvorepublikovém Slovanském gymnáziu v Olomouci, která ovšem ve své náplni navazovala a nijak značně se nelišila od předchozích „habsburských“ let, se stala latina antická. Zdrojem mohla být studentům *Latinská čítanka* s texty antických autorů. Dále také studenti využívali dalších sbírek či samostatných textů od různých českých, německých či jiných vydavatelů, mimo jiné vydání V. Vaňka, R. Nováka, V. Mazala, L. Brtnického nebo M. Neuhöfera, některé z nich poprvé vydány ještě na začátku dvacátého století. K výuce latinské gramatiky se užívaly např. *Latinské mluvnice I. a II.* nebo *Cvičebné knihy jazyka latinského*, opět od již zmiňovaných autorů.⁶⁹

Ani řečtina nezůstala latinou zahanbena, a seznam materiálů k četbě je tak značný. Samozřejmostí jsou v tomto případě Homérova díla *Íllias* a *Odyssea* (Homér byl využíván ještě po vzniku republiky k tehdy stále běžnému memorování), těmi seznam ale samozřejmě nekončí.⁷⁰ K výuce řecké gramatiky se užívala *Mluvnice řeckého jazyka I. a II.*, jejichž autory byli F. Groh s J. Niederlem.⁷¹

Dějepis jakožto další příležitost k výuce reálií starověkého Řecka a Říma (dějiny Palestiny a její zeměpis byly obsáhlé v hodinách náboženství,⁷² římské umění či architektura pak také třeba v hodinách výtvarné výchovy a jí určených publikacích, např. od A. Matějčka nebo francouzského historika E. Faureho)

⁶⁸ Keparťová, Jana. *Středoškolská antika ve třetí čtvrtině 19. století*. Historica Olomucensia 47 2016, s. 91-116, zde s. 98.

⁶⁹ 53. *program Českého státního reálného gymnasia v Olomouci na konci školního roku 1921-22*. Tiskem Národní knih- a kamenotiskárny Kramář a Procházka, SP. S. O. R. v Olomouci. Nákladem Českého státního gymnasia. Olomouc 1922, s. 16.

⁷⁰ 50. *program Českého státního gymnasia v Olomouci na konci školního roku 1918-1919*. Tiskem Národní knih- a kamenotiskárny Kramář a Procházka, SP. S. O. R. v Olomouci. Nákladem Českého státního gymnasia. Olomouc 1919, s. 18.

⁷¹ 53. *program Českého státního reálného gymnasia*, s. 16.

⁷² Keparťová, J. *Pompeje v Čechách 1748-1948*, s. 155.

taktéž využíval své vlastní učebnice neboli kompendia. Jejimi nejvyužívanějšími autory byli A. Gindely, F. Sobek, dvojice Kameníček-Dvořák, kolektiv M. Gebauerové, A. Reitlera a A. Jiráka nebo učebnice F. Hýbla, která, jak vyzdvihuje i historička Jana Keparťová, jako první již obsahovala také výraznější zmínku o Pompejích. Doprovodnou literaturu významnou svými ilustracemi pak představovaly *Kulturní obrázky ze starého Říma* (1890) a *Kulturní obrázky ze starého Řecka* (1895) od Karla Cumpfa. Od poslední čtvrtiny 19. století až do 40. let století dvacátého bylo vydáno několik dalších titulů od mnohých dalších významných autorů, vzpomeňme mj. například *Život Řekův a Římanův* (1876) od F. Velišského, *Kvapilův Řím I. a II.* (1892-1893), *Kubelkovy Římské reálie* (1898) a *Římské reálie a literatura* (1908),⁷³ nebo Šustovy *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*. Kromě učebnic se k výuce využívaly i názorné ukázky ve formě plakátových nebo sádrových vyobrazení a výuka byla navíc (převážně na univerzitní půdě v Praze a v Brně, ale i třeba v Obecním domě) podporována přednáškami od profesorů jako Josefa Dobiáše, Františka Groha, Antonína Salače, Hynka Vysokého a dalších.⁷⁴

Vedle vzdělávacího systému, silně zaměřeného na jazyky a jen minoritně na starověké reálie, měli autoři a český člověk obecně možnost seznámení se s antikou v domácí i importované literatuře. V tomto ohledu znamenal obrat ve vztahu evropské i české společnosti román britského spisovatele Edwarda Bulwera-Lyttona *The Last Days of Pompeii* (1834), který všeobecně přitáhl pohled široké veřejnosti k dříve málo známým Pompejím. Je samozřejmé, že již dříve měli čeští obyvatelé příležitost dočíst se o Pompejích, a především o Římu, v odborných i populárně-naučných člancích jak v německém, tak později i v českém jazyce.

Z předešlého výčtu vybrané literatury, která našim autorům mohla sloužit během jejich studií i v pozdějších letech před i během získávání cestovatelských zkušeností, je patrné, že možností zde již před více než sto lety bylo poměrně dost. I přesto nelze očekávat, že veškeré předkládané informace jsou čistě výsledkem znalostí autorů jako spíše jejich rešerší. Proto bych zde příliš

⁷³ Tamtéž, s. 157-163; 192-195.

⁷⁴ Tamtéž, s. 172.

nepřeceňovala sdílené vědomosti našich cestovatelů a nezacházela tak daleko jako například Eva Stehlíková. Ať již byla jejich obeznamenost s fakty a reáliemi jakákoliv, hodnotit ji jako „výbornou“⁷⁵ se může zdát až příliš nadnesené.

V části práce zaměřené na konkrétní díla autorů se budeme okrajově soustředit také přímo na faktickou správnost uvedených informací. Ne vždy bylo jednoduché uvedená data a reálie ověřit, v tomto případě pak nezbylo nic jiného než na danou informaci rezignovat. Nicméně i tak bylo možné dojít k víceméně očekávatelnému závěru: přestože správnost ani jedné ze zkoumaných jednotek není úplná, vzhledem k rozsáhlému množství údajů a různých informací ze všech užitých ke kontrole lze skutečně soudit, že erudice autorů či jejich práce se zdroji byla minimálně na velice dobré úrovni. Možností, kde k informacím přijít, bylo tedy značné množství, a samozřejmě jedněmi z nich mohly být i tehdejší jiné průvodce, především ty cizojazyčné. I v několika našich dílech je zmiňován Baedekerův průvodce, jmenovitě u Jaroslava Marii či u Čeňka Šulce. Zda z nich autoři i čerpali, zůstává otázkou.⁷⁶

⁷⁵ Stehlíková, E. *Reflexe antiky v díle českých cestovatelů*, s. 270.

⁷⁶ Například u Michala Navrátila pak narazíme také na *Riegrův slovník naučný*, jež uvádí v jednom případě jako svůj zdroj. Celkově jsou citace v dílech našich autorů velice vzácné.

2 České cestovní průvodce za antikou vydané do roku 1945

2.1 Vývoj cestovní literatury-od topografií k průvodcům

Přestože skutečný rozvoj produkce průvodců, jak je víceméně známe dnes, nastal až s rozvojem cestování a turistiky, s jejich předchůdci se setkáváme už dříve. Byly jimi topografie, jinak také místopisy, poskytující „popis jednotlivých zeměpisných míst v nejšířším slova smysle, tedy nejen osad, nýbrž i větších území, se zvláštním ohledem na podrobnosti dotyčné místo vyznačující, a to jak fyzikálně geografické, tak i umělé, vzniklé působením člověka, s doložením co nejpřesnějších číselných (statistických) dat o nich. Zakládá se tudíž na něm podrobný a přesný popis země, tak že jest nezbytnou částí zeměpisu vůbec, zejména krajinného.“⁷⁷

Například literární historik Martin C. Putna čtenáři přibližuje anonymní spis *Mirabilia urbis Romae*, jednoho ze „středověkých bedekrů.“⁷⁸ Mezi další literaturu tohoto typu lze řadit také spisy jako *Popis Svaté země* od klerika Jana z Würzburgu, jenž zasahuje do dob křížových výprav do Palestiny, či anonymně sepsané *Podmínky města Jeruzaléma*, jež navíc obsahují prvky již mnohem běžnější u průvodců, jak je známe dnes, jako rozložení ulic a staveb nebo rady k nákupům na místních trzích (pro topografii značně netradiční).⁷⁹

⁷⁷ *Místopis*. In: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 17. Praha: J. Otto 1901, s. 430. K tématu topografií jakožto předchůdců průvodců viz Pojar, Vojtěch. *Cestovní průvodce po Praze 1789-1914*, s. 39-46.

⁷⁸ Putna, Martin C. *Řecké nebe nad námi aneb antický košík. Studie k druhému životu antiky v evropské kultuře*. Putna, Martin C. Praha: Academia 2006, s. 12-24.

⁷⁹ Parsons, Nicholas. *Worth the Detour: A History of the Guidebook*. Cheltenham: The History Press 2007, s. 61. In: Langerová, Zuzana. *Role knižního průvodce v cestovním ruchu*. Bakalářská diplomová práce. Mendelova univerzita v Brně. Provozně ekonomická fakulta. Brno 2017, s. 18. Parsons, ač profesí nehistorik, v této i v odborných kruzích ceněné publikaci velice zajímavým a vyčerpávajícím způsobem shrnuje vývoj knižního průvodce (jakožto kniha shrnující dějiny cestovních průvodců je doporučován také v akademickém sbírce esejí, viz Pettinger, Alasdair-Youngs, Tims. *The Routledge Companion to Travel Writing*. Abingdon-on-Thames: Routledge

Na pouť do Svaté země pomýšlel také svatý Vojtěch, který se vydal na nábožensky motivovanou cestu i do Říma, v montecassinském klášteře jej ovšem od záměru vydat se do Palestiny tamní mniši odradili.⁸⁰ S prvním z českých putujících do Palestiny se tak setkáváme až mnohem později, a to ve století jedenáctém s kanovníkem Oslem, a o ani ne půl století později s dalšími třemi poutníky Vznatou, Heřmanem a Lutoborem, jak nás o těchto událostech zpravuje Kosma.⁸¹ V závěru středověku a v raném novověku si můžeme připomenout Martina Křivoústého, Martina Kabátníka a bratry Bohuslava a Jana Hasištejnské z Lobkovic, Oldřicha Prefáta z Vlkanova, Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdruzic nebo Heřmana Černína.⁸²

Významný rozmach v 19. století zaznamenalo vydávání cestovních průvodců a příruček. Těm se mezi cestovateli dostává takové obliby, že se do našich pamětí vryly ty nejvýznamnější z nich pod názvy svých autorů či vydavatelů, ať se již jedná o nejrozšířenější „bedekr,“ nebo v neněmeckém okruhu méně známý „murray“ či „joanne.“⁸³

I v českých zemích se v období 19. století začíná publikovat turistická literatura, kromě našich později zmíněných průvodců po antických památkách to byl také v 80. letech 19. století ku příkladu průvodce po Slovinsku, vydaný k příležitosti organizace české výpravy do této oblasti, jejímž účelem měly být

2019. E-kniha. Google Books) i se všemi patřičnými odkazy na odbornou výchozí literaturu i pramennou základnu a celkově nabízí zmínky mnoha děl, jež sice jiná odbornější, navzdory tomu však v mnohém stručnější literatura v takové komplexnosti neposkytuje.

⁸⁰ Kadlec, Jaroslav. *Přehled církevních českých dějin 1*. Řím: Křesťanská akademie 1987, s. 66; Martínkovi, J. a M. *Kdo byl kdo*, s. 15.

⁸¹ Hrdina, Karel-Bláhová, Marie (eds.). *Kosmova kronika česká*. Praha: Svoboda 1972, s. 139. In: Hojda, Z. *Organizované pouti do Palestiny*, s. 25.

⁸² Hojda, Z. *Organizované pouti do Palestiny*, s. 25; Krátký, leč zajímavý přehled základních spisů k Palestině napříč staletími předkládá kromě již zmíněného Zdeňka Hojdy také kupříkladu Bartoloměj Kutal v rámci své práce *Palestina: historicko-náboženský obraz minulosti a přítomnosti Palestiny*. Hradec Králové: Tiskové družstvo 1926, s. VII-IX. Práce neopomíjí jak nejvýznamnější zahraniční, tak i české práce šlechtice Kryštofa Haranta, teologa Jana Hejčla nebo orientalisty Aloise Musila, s. VIII.

⁸³ Lenderová, M. *Knižní cestovní průvodci*, s. 331.

posílení a propagace vztahů mezi oběma zeměmi.⁸⁴ Dalšími zahraničními destinacemi, jež čeští turisté preferovali (alespoň podle vydání knižních průvodců) byly zejména německy mluvící země, propagované logicky nejvíce v německy psaných průvodcích. Oblíbenosti nabyly též průvodce lokální, tedy příručky určené výlučně k pohybu a pobytu na českém území. Velkou přízeň mezi lokacemi si samozřejmě získala Praha, podobně jako jiné světové metropole.⁸⁵

Ostatní české lokace, jak města, tak často kupříkladu pohoří, ale nezůstaly zanedbány a mezi česky psanými průvodci jsou zdaleka těmi nejčastěji tematicky zpracovanými oblastmi.⁸⁶ Díky svému praktickému účelu a provedení se tak turistické průvodce staly jedním z významných prvků, jenž na jedné straně kopíroval tehdejší zájem o konkrétní lokality, na straně druhé tento zájem sám spoluutvářel dle obrazu svého, respektive autorova.⁸⁷

Nesmíme opomenout ani cestopisy, které sice nebyly určeny jako primární zdroj turistům, ovšem některé z nich byly sepsány turisty samými. Mezi významné české cestovatele-turisty patří také Karel Čapek. Ten napsal cestopisů hned několik, a to *Italské listy* (1923), *Anglické listy* (1924), *Výlet do Španěl* (1929), *Obrázky z Holandska* (1931) nebo *Cestu na sever* (1936).

V době našich průvodců se již vyskytujeme v období poměrně příznivém pro cestování po českém území i mimo něj. Jak jsme již nastínili v první kapitole, bylo to následkem mnoha faktorů. Jedním z nich byly technické vymoženosti, v mnohém usnadňující pohyb po souši i po vodě. Díky tomu se svět cestování a s ním i spojené nové, dříve nevídané možnosti otevřely také nižším vrstvám,

⁸⁴ Štemberk, Jan et al. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov 2012, s. 85.

⁸⁵ Viz Pojar, V. *Cestovní průvodce po Praze*. Pro srovnání viz Löbl, Jan-Štemberk, Jan. *Okružní výletní jízdy Prahou*. In: Štemberk, J. et al. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*, s. 189-200.

⁸⁶ Soudě podle databáze Kramerius Národní digitální knihovny České republiky

⁸⁷ Lauterbach, Burkhart uvádí za příklad *Fliegende Blätter* z roku 1863, v nichž si autoři karikatury utahují z Baedekeru a jeho selekce obsažených objektů. Viz *Baedeker und andere Reiseführer: Eine Problemskizze*, *Zeitschrift für Volkskunde* 2(85), 1989, s. 206-234, zde s. 221.

neboť (jak píše i tehdejší deník *Obzor*) bylo možné „za nízký peníz shlédnouti i krajiny vzdálenější.“⁸⁸

Cenově přijatelnější druh cestování umožňovaly také nově vzniklé cestovní kanceláře, zprostředkovávající je skrz organizované výpravy a zájezdy. Ty se plně zapojily do procesu podílení se na dopravě na světové výstavy až v roce 1889, mimo jiné i dříve zmíněný Klub českých turistů.⁸⁹ Světové výstavy lze rovněž podle Kristýny Ulmanové považovat za velkého podnítele vzniku turistických průvodců, jejichž počet strmě rostl právě v letech výstav.⁹⁰

V českých zemích, silně germanizovaných vlivem dlouhodobého vývoje pod habsburským rodem, se v té době ještě české průvodce podobné Baedekeru (pravděpodobně z jazykových příčin) nevydávaly, tudíž mohl člověk využít buď průvodců poutních, byla-li příčina jeho cesty duchovního charakteru, nebo mohl vzít za vděk průvodcům zahraničním, například právě Baedekrovi (možností bylo samozřejmě víc i v češtině, mezi jinými i průvodce Josefa Flekáčka). Teprve na začátku nového století započala masovější produkce průvodců v češtině, včetně těch zaměřených na Itálii a jiné antické destinace.

⁸⁸ *Společné cestování 1904*. *Obzor*. List pro poučení a zábavu. 27 (7), 1904, s. 111.

⁸⁹ Ulmanová, K. *Cestování před sto lety*, s. 96, 100-103.

⁹⁰ Tamtéž, s. 21.

2.1.1 Od počátků českých průvodců za antikou do roku 1918

Přestože přesné počátky vzniku českých průvodců po antických památkách není možné kvůli malému množství dostupných pramenů s úplnou jistotou určit, i tak je nám nějakým (a jistě ne zcela mylným) vodítkem orientace dle nejstarších nalezených materiálů. Z průvodců použitých v této práci, tj., ze všech nalezených průvodců spadajících svým vydáním nejvýše do roku 1918, je zřejmé, že nejstarší knižní průvodce s danou tematikou, vydané na našem území, navíc v češtině, byly publikovány pravděpodobně teprve kolem poloviny 19. století, ne-li později. Nejstarším nalezeným průvodcem (resp. příručkou, ale s průvodcovskými rysy), jsou Kristinovy *Památnosti města Říma. Rukověť pro naše poutníky ku poctění a posvěcení duší* z roku 1881.⁹¹ Stejně jako u dalších zkoumaných průvodců (či příruček), i zde je očividný cíl cesty čtenářů této publikace. Ti do „věčného města“ směřovali především z náboženských důvodů, méně pak za antickými pamětihodnostmi, jak je tomu zvykem v pozdější době včetně posledních několika desetiletí.

Celkem se v této podkapitole budeme zabývat ještě dalšími jedenácti průvodci, z nichž ovšem už jen dva spadají do období 19. století (1888, 1900), a to konkrétně starším *Průvodcem po Itálii*⁹² Jaroslava Sedláčka, představujícím klasického průvodce po památkách a konverzační knížku s italskou slovní zásobou a frázemi v jednom; druhou prací je pak *Poutní průvodce po Itálii*⁹³ od Františka Stejskala. Téma pouti se ve zkoumaných exemplářích vyskytovalo poměrně hojně a nejinak tomu bylo i ve století následujícím, kdy do našeho

⁹¹ Kristin, P. *Památnosti města Říma. Rukověť pro naše poutníky ku poctění a posvěcení duší*. Šk BSP, 1881. K naší velké smůle nedošlo ke katalogizaci této práce, respektive nebylo v našich silách ji v žádném z českých katalogizačních systémů dohledat, tudíž její konkrétní obsah nelze použít. Zde nám tak poslouží pouze vědomí o její existenci.

⁹² Flekáček, Josef. *Průvodce po Itálii: praktická konverzační knížka pro touristy a cestující ...: stručná encyklopedie významů a frází při cestování se naskytujícími: se seznamem jednoho sta měst v severní, střední a jižní Itálii, s upozorněním na jejich památnosti*. Praha: Cyrillo-Methodějské knihtiskárny 1888.

⁹³ Stejskal, František. *Poutní průvodce po Itálii, zvláště v Římě, a modlitby poutníka v jubil. roce*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna-V. Kotrba 1900.

vymezeného časového úseku spadají ještě dva další průvodce po svatých místech. Tentokrát se ovšem oblast zájmu přesune z Říma a Itálie více na východ, neboť jak Sedláček v *Pouti do posvátných míst Svaté Země a Egypta*,⁹⁴ tak Jindřich z Himmlu ve svém *Poutním průvodci*⁹⁵ vypouštějí Apeninský poloostrov ze svých cest a míří přímo do Svaté země či do Egypta.

Druhou skupinku průvodců pro toto období tvoří publikace od cestovní kanceláře Čeněk Šulc a spol. Navzdory tomu, že se jedná o společnost, která nepředstavuje čisté nakladatelství a jejíž publikační činnost tak není její výhradní aktivitou, portfolio průvodců je značné a čítá na padesát knih, ne-li více⁹⁶ (jak se ovšem dovídáme od autora a bibliografa Aleše Zacha, nakonec bylo skutečně vydáno dohromady jen na třicet titulů.⁹⁷ Všechny tyto průvodce jsou určeny pro běžné uživatele, tedy „turisty“, kteří již nesledují za cíl návštěvu posvátných míst jako takovou, nýbrž plánují navštívit místa pro potěšení a zájem, a to obvykle během dovolené či prázdnin⁹⁸ (náboženský a turistický smysl cesty se samozřejmě mohou prolínat). Lze sem zařadit také knihu J. Flekáčka, neboť

⁹⁴ Sedláček, Jaroslav V. *Pout' do posvátných míst Svaté Země a Egypta*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna V. Kotrba 1902.

⁹⁵ Jindřich z Himmlu. *Poutnický průvodce k lidovým poutím do Svaté země*. Brno: Spolek poutníků diecézí moravských do Sv. země 1910. U Jindřicha z Himmlu a jeho průvodce je nyní dobré zmínit, že právě tento exemplář je onen jediný, který nebyl původně psán ani česky, ani Čechem, ba dokonce ani českým Němcem. Byl ovšem přeložen do češtiny, a proto i on si zaslouží naši pozornost. Viz již zmíněného Jindřicha z Himmlu a jeho *Poutnického průvodce*.

⁹⁶ U Šulcových průvodčích knih narážíme na tentýž problém jako u P. Kristina, kdy sice víme o existenci vydaných nebo plánovaných svazků, ovšem kvůli jejich nepřítomnosti v českých knihovních katalozích je není možné dohledat, a tak se o nich dozvídáme jen skrz inzerci na vazbách všech Šulcových průvodců a průvodčích knih. V rámci antiky se jedná o chybějící průvodce po Dalmácii, Egyptě, Palestině, Sýrii a Cařihradu, viz např. Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Řím, část popisná*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1912.

⁹⁷ Čeněk Šulc a spol. Specializované nakladatelství při stejnojmenné cestovní kanceláři v Praze; knihkupectví pro cestovní literaturu, směnárna. In: *Slovník českých nakladatelství 1849-1949*. [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/cenek-sulc-a-spol.html>.

⁹⁸ Tourist. In: *Cambridge Dictionary* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tourist>.

stejně jako Čeněk Šulc, ani Josef Flekáček si neklade za cíl svým průvodcem oslovovat primárně poutníky.

V této druhé kategorii se tedy budeme zabývat průvodci, z nichž tři budou patřit Čenku Šulcovi a jeden již zmíněnému J. Flekáčkovi. U všech se jedná především o průvodce po italských městech a dostáváme se v nich hojně do styku i s jiným než s antickým obdobím (ostatně ani pout' do Svaté země, ani Řím nejsou tak čistým starověkem). Šulcovy průvodce samozřejmě nevynechávají věčné město a antickou baštu Řím, a to dokonce ve dvou knihách, ale v ostatních průvodčích knihách od tohoto vydavatele se již s antikou zdaleka nesetkáme tak často vzhledem od větší vzdálenosti od centra římské říše či následujícímu vlivu dalších uměleckých slohů a nehledě na skutečnost, že řecký okruh je kompletně vynechán.⁹⁹ Jedinými skutečně výraznými vzorky z daného výčtu je tak vedle Šulcova *Říma*¹⁰⁰ jen jeho *Neapol a okolí*.¹⁰¹

⁹⁹ Tento smutný fakt, avizovaný již v první kapitole, je poplatný všem nalezeným průvodcům do roku 1945- ani jeden nespádá svou cestou na helénskou půdu. Co se týče italských měst, o nichž byly průvodce sepsány a která zahrnují antiku, ta jsme v této práci spíše pouze zmínili, skutečnou hodnotu pro nás ale z hlediska starověkých pozůstatků, respektive jejich zmínek v průvodcích, nemají.

¹⁰⁰ *Šulcův ilustrovaný průvodce. Řím, část popisná*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1912. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Řím, část praktická*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1912.

¹⁰¹ Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1913. Nebylo možné použít všechny dostupné průvodce po Itálii-Florencii, Benátky či Turín-i čistě proto, že zde byla antika vynechána úplně.

2.1.1.1 POUTNÍ PRŮVODCE PO ITÁLII A SVATÉ ZEMI

2.1.1.1.1 František Stejskal

Poutní průvodce po Itálii, zvláště v Římě, a modlitby poutníka v jubil. roce

K osobnosti a dílu Františka Stejskala

František Xaver Stejskal (*1866, †1924),¹⁰² profesor církevních dějin na pražské teologické fakultě, redaktor *Sborníku historického kroužku* (do něhož také sám přispíval), spoluautor *Deníku katolického duchovenstva* a kooperátor na Královských Vinohradech, je autorem prvního z našich poutních průvodců právě z jubilejního roku 1900. V mladých letech studoval na gymnasiích v Mladé Boleslavi a Příbrami, vystudoval teologii na České koleji v Římě a své vzdělání zakončil studiem historie na Karlově univerzitě v Praze. Vysvěcen na kněze byl roku 1891 a postupně působil v různých oblastech v Čechách včetně hlavního města (konkrétně kostely Nejsvětější trojice a sv. Ludmily), v němž se stal farářem roku 1897. Na této pozici zůstal až do roku 1912, mezitím se ovšem stal adjunktem na bohoslovecké (teologické) fakultě (od r. 1903)¹⁰³ a během let 1904 až 1909 působil jako místoředitel České koleje v Římě.¹⁰⁴ Na teologické fakultě se nakonec roku 1917 vedle titulu doktora (1912) a suplenta (1915) zasloužil také o řádnou profesuru.¹⁰⁵

¹⁰² Stejskal, František Xaver, 1866-1924. In: *Bibliografie Českých zemí. Historický ústav AV ČR*. [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/a40ed7ae-1036-4d8c-9fb0-0be8b983e27b>.

¹⁰³ *Stejskal, František*. In: Slaviček, Lubomír et al. *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů (asi 1800-2008)*. 1. svazek. A-M. 2. svazek. N-Ž. Praha: Academia 2016, s. 1370; Beneš, Luděk. *František Stejskal byl církevní historik*. Boleslavský deník, 7 (296), 1999, 7, s. 8.

¹⁰⁴ Parma, Tomáš. *Vicerektori a ekonomové. Přehled představených koleje. O koleji*. In: *Nepomucenum. Papežská kolej sv. Jana Nepomuckého*. [on/line] [cit. 9.8. 2021]. Dostupné z: <http://www.nepomucenum.it/p/dejiny.html>.

¹⁰⁵ *František Stejskal*. ČČH. Praha: Historický klub 31 (1), 1925, s. 219; *Stejskal, František*. In: Slaviček, L. et al. *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků*, s. 1370; Beneš, L. *František Stejskal byl církevní historik*, s. 8.

Mezi Stejskalovy hlavní práce patří životopisy *Zbyněk Zajíc z Hasenburka* (1914), *Svatý Jan Nepomucký* (1921) a zejména *Svatý Václav* (1925), vydaný posmrtně. Jeho monografická činnost se tedy orientovala čistě na osobnosti a církve křesťanskou a, jak si již všimá Český časopis historický informující o jeho smrti, katolický náhled v jeho dílech je nadřazen tomu vědeckému, obzvláště citelné je to pak v jeho práci *Přehled církevních dějin českých* (1920), publikované *Bohovědným slovníkem*.¹⁰⁶

Jednu z jeho takřka nezaznamenaných prací (pro nás má ovšem klíčový význam) představuje *Poutní průvodce po Itálii* z přelomu 19. a 20. století. Jako jediný z průvodců v této kapitole přináší pohled na organizovanou pouť po Apeninském poloostrově se zvláštním ohledem na Řím¹⁰⁷, nikoliv po Svaté zemi či Egyptě jako u J. V. Sedláčka a J. z Himmlu. Příčina volby této destinace je prostá-Stejskal byl nejen knězem, ale také vysoce vzdělaným mužem dvou titulů a své studijní zkušenosti (později i pracovní) čerpal mimo jiné i v Římě na tamní České koleji Bohemicum. Její vznik roku 1884 inicioval sám papež Lev XIII., který navíc koleji poskytl poutní dům a český svatopetrský haléř.¹⁰⁸ Není tudíž divu, že hned jedna z prvních stran Stejskalova průvodce vyobrazuje právě tohoto svatého otce.

Poutní průvodce Františka Stejskala se svou strukturou a spisovným, leč prostým, nestrojeným jazykem nijak razantně nevymyká z úzu běžných cestovních průvodců po Římě a Itálii minulých i dnešních dob, výjimkou je snad jen postrádání mapových příloh a doprovodných vyobrazení.¹⁰⁹ Na úvod zpravuje o praktických záležitostech, jako jsou měna a počasí, neopomíná však ani několik vhodných rad určených v tomto případě přímo pro poutníky, tradičně se jedná například o informace k vhodnému oděvu, vybavení, doporučení ohledně stravy

¹⁰⁶ František Stejskal. ČČH, s. 219.

¹⁰⁷ Což je samozřejmě prvek, opakující se i u jiných průvodců po Itálii-Řím jakožto hlavní město antického a křesťanského světa nebylo možné vtěsnat do stejného počtu řádků jako v případě měst jiných, třeba i rozvinutějších a bohatších (např. Milán).

¹⁰⁸ Parma, T. Bohemicum. Stručná historie. O koleji. In: *Nepomucenum. Papežská kolej sv. Jana Nepomuckého*. [on/line] [cit. 9.8. 2021]. Dostupné z: <http://www.nepomucenum.it/p/dejiny.html>.

¹⁰⁹ Např. Č. Šulc nebo J. Kulač jich mají hned několik. Obrazová příloha je přítomna jen jedna, a to právě vyobrazení papeže Lva XIII.

apod. Těmto praktickým aspektům výpravy věnuje celkem pět stran. Pak se (takřka bez zmínky o italské topografii-například jedinou poznámkou o severoitalských přírodních podmínkách je úsek „severní Itálie, zprvu hornatá, snižuje se v rovinu [...]“¹¹⁰) přesouvá k samotné Itálii a jejím městům a kulturním památkám. Tato hlavní část knihy se soustředí na celkem sto sedmáct stran. Na závěr účastníkům poutě poskytuje průvodce seznam nejdůležitějších vlašských vět s pozdravy, frázemi pro komunikaci v hotelu, na hranicích, na stanici, v trafice atd., třemi frázemi se však zaměřuje i přímo na kněze. Dále poskytuje poutníkům další slovní zásobu či výslovnost. Celkově tedy v rámci slovní zásoby nabízí deset stran textu.

Nejdůležitějším prvkem praktických informací je ale pravděpodobně pořádek pouti, (myšlen její průběh), tradičně vkládán jinými poutními průvodci již na přední strany. Zde poutník našel informace na 4 stranách informace jako trasu (v Itálii konkrétně z Udine do Říma, poté dobrovolně až k Neapoli a na italské ostrovy za příplatek), ceny lístků, spoje, program a tabulku s odjezdy vlaků.

Charakteristickým prvkem Stejskalova poutnického průvodce je zájem zejména o křesťanskou tematiku, projevující se zvýšeným počtem kostelů a až nadbytečným množstvím dat k jejich výstavbě či úpravě, častějšími zmínkami o relikviích s doprovodným výkladem, o světcích, náboženských předmětech a dalších jinak opomíjených informacích. Jen samotnému slavnému mariánskému poutnímu kostelu v Loretu věnuje více než stranu textu¹¹¹ a rovněž zpravidla nevynechává ani upozornění na sídla vysokých církevních hodnostářů (tak ostatně činí i Sedláček, jak později uvidíme). Prostor věnuje různým památkám podle jejich významu náboženského i historického, v rámci Říma se velice často jedná o spojení obou případů (např. Pantheon, Colosseum). Celkově však nejvíce místa zabírají kostely, chrámy, muzea a obrazárny-vedle vatikánských sbírek, soustředěných kromě Vatikánského paláce skládajícího se mimo jiné z několika museí (egyptské, etruské, křesťanské), sálů (např. s asyrskými nálezy, ale

¹¹⁰ Stejskal, F. *Poutní průvodce po Itálii*, s. 7.

¹¹¹ Tamtéž, s. 10-11.

i mnohými jinými, často římskými sovkpturami a dalšími antickými i novějšími předměty), galerií a obrazárny to je i Kapitól a jeho sbírky obrazů, soch, sarkofágů a dalších nálezů a uměleckých děl.¹¹²

Největšími architektonickými památkami antiky (Pantheon, Carallový lázně, Forum Romanum a Colosseum) se sice Stejskal zabývá také o něco znatelněji, ale soudě podle srovnání s výše zmíněnými stavbami a institucemi, nemají starověké pozůstatky v jeho očích takové místo. Ani císařská fóra, Circus Maximus, Constantinův oblouk, Andělský hrad nebo Marcellovo divadlo nezaujímají žádné výsadní postavení.

Forum Romanum je čtenáři představeno na třech stranách, tudíž by se mohlo jevit jako výjimka, kterou v rámci svého průvodce F. Stejskal vzhledem k významu památky učinil.¹¹³ Nenechme se však zmýlit-římské fórum nepředstavuje jen jednu celistvou stavbu, nýbrž zahrnuje množství menších i větších torz, jež zde historie zanechala, a František Stejskal je zde sice obsáhlý co do výčtu chrámů a jiných staveb zde nalezených, ovšem velmi stručný v rámci jednotlivých budov a jejich trosek včetně všech pohanských i raně křesťanských chrámů. Protože však bylo římské fórum zájmem archeologů již od raného novověku, zmiňuje se autor (leč velice letmo) během svého krátkého úvodu k Foru i o v minulosti probíhajících vykopávkách italských badatelů.¹¹⁴

Na památky z období říše římské lze narazit samozřejmě nejvíce v rámci prohlídky „věčného města,“ Řím ovšem není jediným místem tohoto druhu, ačkoli je zcela nepochybně jedním z hlavních. I za hranicemi města je cestovateli umožněno obdivovat se pozůstatkům římské slávy, především v okolí Říma a na jih od „věčného města“, jak si později ukážeme především na neapolském průvodci. S první upomínkou na antiku se čtenář-cestovatel setká již velice brzo, a to konkrétně v Tivoli, spatří-li lomy, z nichž se těžil vápenec pro Colosseum.

¹¹² K Vatikánu viz tamtéž s. 22-30, ke Kapitolu s. 81-82.

¹¹³ Ne však ve srovnání s průvodcem Šulcovým, ten se Forem Romanem zabývá na jedenácti stranách.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 84-86.

Poblíž se rovněž nachází hrob rodiny římského politika Plautia či Hadrianova vila, nyní jen „malebné trosky.“¹¹⁵

Velice významnou lokací je Neapolsko-samotná Neapol ovšem překvapivě tolik starověkých pozůstatků nenabízí, přehlédneme-li její Národní muzeum, uchovávající nespočet pompejských artefaktů včetně fresek, mozaik či soch. Zajímavými se mohou jevit i katakomby, zde rozměrnější než v Římě, městečko Pozzuoli s bayskými lázněmi v blízkosti, a Vesuv, jehož vztah k Pompejím si zde bohužel nevysloužil ani jednu celou větu.¹¹⁶

Ani Pompeje na tom nejsou vzhledem k množství užitého prostoru nejlépe-čtenář zde nalezne k historii města pouhé dva odstavce:

„Město mělo asi 20.000 ob., bylo bohaté, obchodní. 5. února r. 63 po Kr. zemětřesení zřádkalo domy a basiliky, 27. srpna po Kr. bylo zasypano lávou. Plinius starší zde zahynul. Obyvatelé se většinou zachránili; dosud nalezeno 130 mrtvol, 7 až 9 m vysoko nad rovinou města jest popel a kamení.

Zde zvláště doporučuje se viděti: Museum, forum civile, Basiliku (bursa a soud), chrám Apollina, Joviše, Macellum (s malbami), Fortuny císařovny, lázně, dům tragického básníka, Pansův, Sallustiův, ulice hřbitovní, dům Apollinův, Kastora a Polluxe, řeckých distich (dvouverší), chrámu Isidy, veliké divadlo, kasárna gladiatorů, amfiteatr pro 20.000 osob. Zříceniny tyto podávají nám obraz o tom, kterak byly zařízeny domy, chrámy a stavby římské.“¹¹⁷

Zasypaným městem byla rovněž Stabie, nyní Castellamare, tou ale bohužel autorovo propojení jižní Itálie se starověkým světem končí.¹¹⁸

K severu od Říma a jeho starobylým lokalitám se F. Stejskal dostává až při zpáteční cestě, nyní navštěvující i dřívější etruskou baštu Chiusi s katakombami, v jejíž blízkosti se nachází i Trasimenské jezero-významné

¹¹⁵ Tamtéž, s. 96-97.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 99-102.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 102-103.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 103.

bojiště Hannibalovo, u nějž r. 217 př. n. l. porazil Římany.¹¹⁹ Opomenout by cestovatel neměl ani Florencii a Galerii Uffizi,¹²⁰ v Benátkách či ještě více na severu se však již ničeho takového od Stejskalova průvodce nedočkáme.

Stejskalův průvodce na jednu stranu odpovídá svému původnímu účelu a čtenářům přibližuje především památky církevního rázu, ovšem jakožto průvodce po starověké metropoli se v žádném případě nevyhýbá ani antickým monumentům a lokacím (například Pompejím). Na rozdíl od nábožensky vlašnějších průvodců ale více propojuje antiku s křesťanstvím, když i u nejvýznamnějších starověkých památek vyzdvihuje jejich roli v novém náboženství, s jehož dědictvím jsou poslední staletí Říma jakožto vládnoucí metropole, jeho architektura a jeho dějiny tak úzce propojeny. Příkladem může být Pantheon, vybudovaný v době před Kristem jako pohanský chrám, nyní ovšem křesťanská bašta. Spoustu informací v tomto úryvku uvedených lze spatřit např. i v Šulcovi, ale zejména záhodno je soustředit se na poslední dvě věty, které již více naznačují autorovy preference:

„[...] odtud ku **Pantheonu**, nejkrásnější památce starého Říma. Vystavěn r. 27 př. Kr. Agrippou, zetěm císaře Augusta. Předsín 33.5 m. dl. a 14 m. š., sloupová se 16 (11.5 m.) sloupy, má výklenky, v nichž byly sochy Augusta a Agrippy. Nápís «Agrippa po třetí konsul vystavěl». Strop předsíně byl z kovu, jehož za Urbana VIII. užito na tabernakl nad konfessí sv. Petra. [...] Bonifác IV. r. 609 dal sem přivézt 28 vozů ostatků svatých mučovníků z katakomb na den Všech svatých a nazval kostel tento Santa Maria ad Martyres.“¹²¹

Jak je navíc patrné na ukázce z medailonku k Pantheonu, stručnost a pouhou informativnost bez převážně jakéhokoli vlastního hodnocení (kromě onoho prostého, ovšem snad i subjektivního označení chrámu za „nejkrásnější památku starého Říma“) F. Stejskal částečně vynahrazuje právě informacemi náboženského rázu, jež v ostatních průvodcích leckdy chybí, v tomto úryvku to jest ona zmínka o dopravených ostatcích. Obsáhlost průvodce Františka Stejskala

¹¹⁹ Tamtéž, s. 104.

¹²⁰ Tamtéž, s. 106-107.

¹²¹ Tamtéž, s. 37-38. Zvýraznění slov je ponecháno podle původního textu.

je rovněž chvályhodná, ovšem ve srovnání s ostatními průvodci je spíše průměrná a autor nesděluje čtenáři-poutníkovi takové množství informací ke starším dobám, jako tomu činí například Šulcova průvodčí kniha.

Co se týče závažnosti chyb, ty se nacházejí převážně v datových údajích stejně jako u ostatních průvodců bez ohledu na období, trasu a autorovo vzdělání. U Stejskala se jedná konkrétně například o dataci k výbuchu sopky Vesuv, což je jeho jediná citelně chybná informace.¹²² Vidíme tedy, že ani Stejskalovo studium historie výsledek jeho práce pravděpodobně nijak zásadně neovlivnilo. Celkově se Stejskalův průvodce vyjímá nad ostatními průvodci po Římě svou menší chybovostí v údajích o turisticky nejoblíbenějších antických památkách. Více chyb pak nalezneme v časových určeních původu a přestaveb kostelů. Přihlédneme-li k množství různých informací napříč dnešní i tehdejší literaturou, je tato skutečnost pochopitelná.

¹²² Stejskal uvádí jako datum výbuchu 27. 8., přičemž skutečné datum je i ve starších zdrojích uváděno jako 24. 8. Také v ostatních průvodcích, jež se o této události zmiňují, je onen časový údaj kromě Šulcova průvodce (*Šulcův illustrovaný průvodce. Neapol a okolí*, s. 91 a 95) totožný, Šulc pak uvádí datum 14. 8 a 24. 8., lze tedy předpokládat, že dřívější datum je mýlka. Viz Stejskal, F. *Poutní průvodce*, s. 102. Ke srovnání viz např. Daniel, Hermann Adalbert. *Kleineres Handbuch der Geographie*. Zweite Auflage. Leipzig: Fues's Verlag 1874, s. 488.

2.1.1.1.2 Jaroslav V. Sedláček

Pout' do posvátných míst Svaté Země a Egypta

K osobnosti a dílu Jaroslava Sedláčka

Jaroslav Sedláček (*1860, †1925) byl český teolog a orientalista. Svá studijní léta strávil nejprve na akademickém gymnáziu v Praze, poté na teologické fakultě univerzity ve Vídni a do roku 1881 (tedy po dobu dalších dvou let) na pražské Univerzitě Karlově. Následujícího roku byl vysvěcen na kněze a působil jako kaplan v Sedlici u Karlových Varů, v Kladně a Praze, poté až do roku 1894 pracoval jako pastor a učitel náboženství na středních školách v Praze a okolí. Roku 1889 se ovšem stal doktorem na teologické fakultě a poté v roce 1891 také suplentem na nově zřízené české pražské univerzitě. Od roku 1900 působil na postu profesora biblických studií Starého zákona a semitských jazyků; později byl zvolen děkanem.¹²³

Sedláček byl velmi zcestovalý-během svého života procestoval ze studijních účelů prakticky celou Evropu, ale svůj repertoár navštívených zemí obohatil také o východní země jako o Sýrii, Sibiř nebo Turkistán, Ameriku (USA, Mexiko) či o severní Afriku (Egypt, Tunisko, Alžírsko). Mimo to podnikl vícekrát pout' do Svaté země (a spolu s ní i do Egypta), o níž nám podává svědectví v několika svých cestopisech, např. *Z cesty Palestýnou* (1888) nebo *Eine Reise nach Karthago* (1897). Dále nesmíme opomenout jeho odborné práce. Výsledkem jeho činnosti jsou mimo jiné edice prací syrského spisovatele a biskupa Dionýsa bar Salibiho, na nichž spolupracoval s Jean-Baptistou Chabotem- *Dionysii bar Salibi Commentarii in Evangelia* (1906-15) a *Dionysius bar Salibi in Apocalypsim, Actus et Epistulas Catholicas* (1909-10). Další jeho významná díla jsou například *Lešonhas-Sefarim. Základové hebrejského jazyka*

¹²³ Sedláček, Jaroslav (1860-1925), Theologe und Orientalist. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sedlacek_Jaroslav_1860_1925.xml;internal&action=highlight.action&Parameter=Sedl%E1%u010Dek*, viz také Sedláček, Jaroslav. In: *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Díl 22., Rozkošný-Schloppe. Praha: J. Otto 1904, s. 750.

biblického (1892), *Al-Kitáb, Mluvnice jazyka arabského* (1898) nebo *Výklad posvátných žalmů a biblických chvalo zpěvů breviáře* (1900-1901).¹²⁴

Průvodce Jaroslava Sedláčka rozděluje text do úvodní části o zhruba třech stranách, v níž ovšem nesděljuje užitečné informace, jak je obvyklé, nýbrž jen pěje chválu na Svatou zemi. Pak již přechází k samotnému a do kapitol členěnému textu. Jeho opět jakousi úvodní část tvoří nyní již praktické rady, rozložené na šest stran, na něž navazuje samotný hlavní text o téměř tři seti stránkách a poté dodatek se čtrnácti zastaveními křížové cesty na ani ne deseti stranách.

Jaroslav Sedláček nepředstavuje v rámci svého žánru nikterak velké odchylky, nebudeme-li jej chápat jako klasického průvodce, ale jako cestopis s průvodcovskými prvky. K takovému závěru nás vede hned několik vodítek. Prvně, porovnáme-li Sedláčkova poutního průvodce s tím od Františka Stejskala, všimneme si naprosto opačného pojetí práce s informacemi, respektive jejich předkládáním čtenáři-poutníkovi. Kde Stejskal poskytuje často suchá fakta a data, tam J. Sedláček pracuje více s dojmy a vizuální stránkou. Na rozdíl od F. Stejskala v žádném případě neopomíjí topografii, naopak jí věnuje podobný prostor jako popisu navštívených staveb (máme-li na mysli skutečně jen čistý popis) a prolíná ji s kulturními prvky. Na tomto místě uveďme příklad z prvních dojmů ze Svaté země:

„Za malým arabským městečkem bělají se čisté, výstavné domy německé protestantské osady, [...]. Tito osadníci zvelebili celé pobřeží tím, že pilnou svou prací zasázeli a vypěstovali pod Karmélem révu a jiné plodiny. Vinice jsou v krásném stavu a dosvědčují, že jest tato země velmi úrodnou a plodnou, jen když se i lidé řádně přičiní. Nad vinicemi zvedá se pohoří Karmélu, porostlé křovinami, ale též mohutnými stromy, kaštany, ořechy, sv.-janským chlebovníkem, doby a j. [...] Vejdeme-li dále do vnitra země, tu ovšem

¹²⁴ Sedláček, Jaroslav (1860-1925), Theologe und Orientalist. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon*; Sedláček, Jaroslav. In: *Ottův slovník naučný*, s. 750-751; v tomto případě je mnohem podrobnější rakouský lexikon.

nalezneme velmi mnohá pustá, nevzdělaná místa, holé skály, prázdné vrcholy a hřebeny hor, s nichž deště a přívaly všechnu zemi a prst' splavily.“¹²⁵

Jak je patrné z úryvku, jazyk používá velice spisovný až poetický. V úvodní části průvodce volí ichformu a historii daných lokací neodbíjí jednou či dvěma větami, nýbrž jí věnuje celé odstavce bez přemrštěného množství často zbytečných dat. Ta spíše vynechává i v demografickém popisu, např. když si všímá složení obyvatelstva podle náboženského vyznání:

„Z nesjednocených křesťanů bydlí v Syrii a v Palestině: 1. *Řekové* pod správou patriarchů v Jeruzalémě a Antiochii [...] 2. *Jakobitští Syrové* [...] 3. *Arménové* [...]. Katolických, sjednocených Řeků [...], sjednocených *Syrů* [...], sjednocených *Arménů* [...] není v Palestině mnoho.“¹²⁶

Druhým bodem je vizuální stránka průvodce a cestopisu, která od sebe ony dva v základu různé literární žánry odlišuje. Klasický průvodce, jak jej známe od F. Stejskala či později i od Č. Šulce, je koncipován v textově úspornějším a přehlednějším režimu, a to co do počtu stránek, tak i do celkové úpravy. Jak již bylo zmíněno u Stejskalova *Poutního průvodce* na předchozích stranách, jedním z jeho prvků je zdůraznění jednotlivých menších celků, tj., měst a památek. Bylo tak učiněno ve dvou grafických oblastech-v nadpisu a v odstavci s dalšími doplňkovými modifikacemi-tloušťkou, sklonem a velikostí písma (pro sklon písma viz výše citovaný úryvek).

Sedláčkův poutní průvodce tak sice úplně úpravu neignoruje, ale i přesto na zhruba tři seti stranách předává čtenáři text relativně nepřehledný, bez fotografií, značnějšího členění, jež sestává z pouhého rozdělení do kapitol a kurzivního zvýraznění míst, pamětihodností, nebo místních, tj., jiných než českých, názvů.

Zůstává tudíž otázka, co dělá Sedláčkovu poutní knihu průvodcem, abychom měli důvod ji začlenit do této kategorie. Již v úvodu autor upozorňuje na určitá úskalí ohledně pouti a čtenáři dává doporučení, typická i méně běžná

¹²⁵ Sedláček, J. V. *Pout' do posvátných míst*, s. 47.

¹²⁶ Tamtéž, s. 52.

u dalších průvodců, včetně toho Stejskalova či (rovněž palestinského) průvodce od Jindřicha z Himmlu. Mezi taková doporučení patří např. cestování nejméně ve dvou (J. Sedláček se velice často „ohání“ biblickými citáty, i pro tuto příležitost jeden užívá- „Lépe jest býti dvěma spolu, neboť mají užitek své práce; padne-li jeden z nich, druhý pozdvihne soudruha svého.“),¹²⁷ uvědomění si skutečného, tedy očištného významu pouti, ale i klasické informace ohledně počasí, peněz, řeči, cesty, trasy aj.¹²⁸ Další zajímavý „průvodcovský“ prvek představuje dodatek ke Křížové cestě, v němž Sedláček obsáhl také pobožnosti ke každému zastavení.¹²⁹

Dalším prvkem, který lze nalézt v průvodci, nicméně i v cestopisu, takže tento aspekt nelze brát v potaz jakožto doklad o charakteru průvodce, je popisná část, jež zahrnuje jak památky, tak samotnou trasu. V případě, že se jedná o cestopis, se však popis prolíná s průběhem, subjektivními zážitky, názory a dojmy; autorovy zkušenosti jsou zde patrnější než kdekoli jinde. Taková zkušenost je k nalezení mimo jiné na cestě poutní výpravy k tureckým hranicím, když J. Sedláček popisuje karanténu, jež museli strávit v Harmanli („Bez lékaře, při nedostatečné posluze a stravě, pod ochranou četnictva bylo nám zde prodlíti čtyři dny.“)¹³⁰

Častým aspektem cestopisu je také přímá řeč, v Sedláčkově díle rovněž vícekrát k nalezení. Výjimku v této popisné části představují rady autora ohledně spojů, včetně různých alternativ, jejich charakteru, případně i cen. Ty běžnou součástí cestopisných knih nejsou. Sedláček jakožto teolog občas sahá, zejména při seznamování čtenáře s Jeruzalémem a jinými biblickými lokacemi, k biblickým citátům či úryvkům z evangelií a jiné biblické literatury. Činí tak kupříkladu v kapitole sedmé, když jeden ze dnů pouti připadl na svátek Proměnění Páně a poutníci a jiní se vydávali na horu Tábor. Sedláček jen pro tuto příležitost využil dvou citátů ze svatého evangelia.¹³¹

¹²⁷ Tamtéž, s. 6.

¹²⁸ Tamtéž, s. 7-14.

¹²⁹ Tamtéž, s. 291-297.

¹³⁰ Tamtéž, s. 18.

¹³¹ Tamtéž, s. 65.

Pohlížet na Sedláčkovu *Pouť do posvátných míst Svaté země a Egypta*¹³² jako na průvodce, jenž svého čtenáře bere vyloženě za antikou, jakou známe z Řecka nebo Říma, není zcela přesné. Svatá země je územím s historií předcházející té římské, datující příchod svého obyvatelstva, původem aramejského, do dob biblického Abrahama.¹³³ Stejně tak Egypt oplývá kulturním dědictvím, jehož původ mu Řím mohl pouze závidět. Zejména vliv Římanů a dalších národů, v době předřímské to byli především Židé a Řekové, zapříčinil, že se jak Palestina, tak Egypt pod jhem Říma nebo Řecka ocitly podobně brzy jako ostatní dobytá území.¹³⁴

Antika nalezená v těchto dvou základních lokalitách, do nichž se J. Sedláček se svou výpravou dostává, má tedy značně odlišný charakter. Také co do počtu památek jí zde není k nalezení zdaleka tolik, jako v samotném jádru antického světa, tedy v Řecku a v Římě. Mimo to se její podoba v jednotlivých zemích rozcházela a byla závislá na původu a dataci dobytí. Její další vývoj byl tudíž v průběhu staletí poznamenán až do té míry, že například v Egyptě, konkrétně v Alexandrii, podle autorova pozorování již prakticky žádná antika nezůstala.¹³⁵

Palestina, hlavní cíl pouti Jaroslava Sedláčka, na tom není výrazně lépe. Její nejvýznačnější památky z dob křesťanských se často nesou v arabském či byzantském slohu a celkově je její hlavní město, tj., Jeruzalém, oděn do hávu středověku s pouhými náznaky dávnověkosti¹³⁶ (to se týká samozřejmě i dalších palestinských měst). K vzácným památkám, jejichž pozůstatky mají do jisté míry právo nazývat se starověkými, ba přímo antickými, patří mimo jiné městské zdi města Jeruzaléma, několikrát zbořeného a opět vystavěného v různých časových obdobích včetně toho římského.¹³⁷ Jak praví J. Sedláček, současné zdi sice pochází převážně ze středověku a raného novověku, ovšem „ani tehdy to nebyla

¹³² Sedláček, Jaroslav V. *Pouť do posvátných míst Svaté Země a Egypta*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna V. Kotrba 1902.

¹³³ Musil, Alois. *Zaslíbená země: Nová Palestina*. Praha: Melantrich 1937, s. 116.

¹³⁴ Tamtéž, s. 119.

¹³⁵ Sedláček, J. V. *Pouť do posvátných míst*, s. 281.

¹³⁶ Tamtéž, s. 92.

¹³⁷ Císař Hadrián zde vystavěl své vlastní město, viz tamtéž, s. 94.

nová stavba, nýbrž provedena na tom, co zbylo ze stavby císaře Hadriana. Jest na bíledni, že všichni pozdější užili kamení a hmoty, která zbyla z předešlých staveb, jak to lze pozorovati i na zdech města, i na domech Jeruzaléma. Nejspodnější vrstvy na východní straně a na jihovýchodním rohu městské zdi jsou z velikých tesaných kamenů, z kvádrů, které mohly tam býti položeny již v Šalomounově době.¹³⁸ Takovým způsobem vznikaly i jiné stavby v Jeruzalémě i v dalších městech Svaté země, jak ostatně uvidíme později.

Prvním městem na území Svaté země, jež by bylo snad možné pokládat za antické a jež je J. Sedláčkem zmíněno ještě před Jeruzalémem, je Safúrije neboli Seforis (v římském pojetí pak Diocoesea), „ornament vší Galileje“ a prvotní hlavní město tohoto helenizovaného území za Heroda Antipa v posledním desetiletí před Kristem,¹³⁹ do nějž však Sedláček s dalšími poutníky nezavítal.¹⁴⁰ Jejich cílem byl Nazaret, židovská vesnice nedaleko Seforidy, který byl pravděpodobně právě díky výhodnosti své polohy také alespoň zčásti helenizován.¹⁴¹ Z historického hlediska je však pro nás tento úsek nezajímavý- Sedláček se takřka výhradně zaměřuje na náboženský aspekt návštěvy a všechny architektonické památky, které zde zmiňuje, jsou již nahrazené stavbami z pozdějšího období (tak se tomu děje mimo jiné i u údajné synagogy, v níž měl Kristus číst slova Izajášova).¹⁴² Změna nastává až s horou Tábor, u níž se s antikou setkáme především v její neklidné historii během židovského povstání proti římské nadvládě v osobě Josefa Flavia, velitele zdejších jednotek. Ten zde nechal postavit obléhací zeď, jejíž základy na hoře našel i Jaroslav Sedláček. Původní chrám, který zde nechala postavit císařovna Helena, už zde však nenajdeme.¹⁴³

¹³⁸ Tamtéž, s. 92.

¹³⁹ Mírou helenizace Galileje se zabývá historička Fredriksenová, viz Fredriksen, Paula. *Jesus of Nazareth, King of the Jews: A Jewish Life and the Emergence of Christianity*. New York: Vintage Books 1999, s. 159-165, k Seforidě především s. 161.

¹⁴⁰ Sedláček, J. V. *Pout' do posvátných míst*, s. 57.

¹⁴¹ Fredriksen, P. *Jesus of Nazareth, King of the Jews*, s. 164.

¹⁴² Sedláček, J. V. *Pout' do posvátných míst*, s. 57-64, k synagoze viz s. 63.

¹⁴³ Tamtéž, s. 66-67.

Dalším významem bodem je Tiberias, nám již známé galilejské město a útočiště mnoha Židů. K jeho historii praví J. Sedláček následovně:

„Tiberias má jméno po císaři Tiberiovi; Herodes Antipas, galilejský tetrarcha, je založil padesát let před zbořením Jeruzaléma (r. 17. po Kr.) na místě, které bylo plno hrobů. Poloha byla velmi příznivá, okolní půda úrodná, proto je učinil tetrarcha na čas hlavním městem Galileje. [...] Vespasián dovolil Židům usaditi se odděleně od ostatních národností v Tiberiadě a tak se stala Tiberias po zboření Jeruzaléma městem předních židovských učitelů. [...]“¹⁴⁴

Mimo tento a další drobný historický výklad zde čtenář nalezne též zmínku o dříve pohanském, ovšem nedokončeném chrámu, který byl údajně ve čtvrtém století přeměněn na křesťanský chrám, podle tehdejšího úzu zvaný adrianeum.¹⁴⁵

Na své pouti Svatou zemí by ještě před návštěvou Jeruzaléma návštěvník zcela jistě neměl vynechat Tell Hum jakožto možné biblické Kafarnaum, nalézající se na západním břehu Galilejského jezera se zbytky starověké synagogy z černého čediče a bílého vápence.¹⁴⁶ Křesťanský chrám ještě z antických dob, který zaznamenal ve svém palestinsko-syrském vydání Baedeker, tu ovšem nenalezne.¹⁴⁷ Směrem na Jaffu (také velice starobylé město, bohužel „byla tolikrát pobořena a ze starých zbytků znovu postavena, že staré stavby skoro úplně zmizely“¹⁴⁸), za římské nadvlády dvakrát zbořenou,¹⁴⁹ je možné zahlédnout cestou parníkem důležitý přístav Cesareju se starověkými zříceninami. Jako v případě ostatních antických lokací, i zde autor vyzdvihuje spíše význam náboženský-Cesareja byla bydlištěm konvertity Kornelia a rovněž

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 71-72.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 72.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 74.

¹⁴⁷ Socin, A. *Palaestina und Syrien*, s. 390.

¹⁴⁸ Sedláček, J. V. *Pout' do posvátných míst*, s. 83.

¹⁴⁹ Tamtéž.

Filippa, jenž dočasně poskytl přístřeší svatému Pavlovi.¹⁵⁰ Dalším významným bodem je Lydda, uchovávající zbytky původního antického chrámu sv. Jiří.¹⁵¹

Primárním cílem každého křesťanského poutníka putujícího do Jeruzaléma by bez pochyb měl být Boží hrob. Děje se tak i v případě Jaroslava Sedláčka, který svým výkladem k tomuto monumentálnímu chrámu pokrývá takřka 20 stran. Přesto také on pochybuje o správnosti jeho lokace. Co je však důležité, je, jak se později dočteme také v průvodci Jindřicha z Himmlu, že původní chrám antický skutečně byl, a v současném chrámu lze nalézt i židovské hroby z doby Ježíšovy, jak upozorňuje J. Sedláček.¹⁵² Boží hrob byl upraven již císařovnou Helenou, jež „chtěla Boží Hrob lépe ozdobiti, snad i přístupnějším učiniti, z její vůle odtesána veškerá hořejší i vedlejší skála, odstraněny tedy úplně skalní komůrky a na jejich místě postavena stkvostná kaple. Alabastrovou deskou pokryly tehdy místo, kde Tělo Páně leželo, [...]“¹⁵³ Součástí starobylé stavby byla i chrám Vzkříšení, kterou nechal postavit císař Konstantin, tak však byla zničena Araby v sedmém století.¹⁵⁴ Jako poněkud matoucí se může jevit rovněž kaple sv. Heleny, která byla ale postavena až v 7. století a poté dále přestavována. V jejích prostorech byly ovšem nalezeny tři kříže a další posvátné předměty z doby jejího života. Původní basilika sv. Heleny se rovněž nedochovala.¹⁵⁵ Antického původu by měl být i oblouk Ecce homo, pocházející z doby římské, leč postavený až po smrti Kristově,¹⁵⁶ či údajný hrob Lazarův.¹⁵⁷

Sedláčkův průvodce již o dalších antických památkách v Jeruzalémě svému čtenáři nedává znát, nicméně dalším cílem náboženské pouti Palestinou je Betlém. Město je taktéž silně poznamenáno arabskou rukou, ale zcela bez starobylých zbytků taktéž není. Příkladem může být mešita Pána Ježíše,

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 79.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 89.

¹⁵² Tamtéž, s. 96, 99; J. z Himmlu. *Poutnický průvodce*, s. 85.

¹⁵³ Sedláček, J. V. *Pout' do posvátných míst*, s. 115.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 117.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 122-123.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 107.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 138.

obsahující starověké sklepení. Jestli tyto prostory pochází z období římské nadvlády či snad dob starších, není J. Sedláčkovi známo.¹⁵⁸ Šalamounův chrám a chrám Zorobabelův, oba za vlády Heroda upraveny, již rovněž postrádají svůj antický prvek.¹⁵⁹ Návštěvou Betléma se končí palestinská výprava, která ovšem pokračuje směrem na Jordán a Jericho.

Jak píše J. Sedláček hned v úvodu své návštěvy Jericha, město bývalo sídlem kananejského krále. Z těchto dob ani z dob římských, v nichž král Herodes obohatil město o amfiteátr či hippodrom, se toho ovšem moc nezachovalo. Jednou z památek z dob Ježíšových, na něž lze narazit, je ale například údajný příbytek Zacheův, hříšníka, jehož Kristus spasil.¹⁶⁰

Nazpět v Jeruzalémě Sedláčkova výprava nevynechává spatření starých židovských hrobů z různých časových period, mimo jiné hrob Jakoba Menšího či hrob Zachariášův. O jejich časovém zařazení se ale autor nezmiňuje.¹⁶¹ Po ukončení prohlídky posledních důležitých jeruzalémských míst, staveb či jejich torz, o nichž však z hlediska antiky již nemá smysl hovořit, se s autorem vydáváme na pouť další významnou lokalitou pouti, Egyptem.

Již bylo řečeno, že v Alexandrii, nejznámějším egyptským, původem však řeckém městě, nebylo z období jeho vzniku, ale ani z pozdějších dob římské nadvlády, prakticky nic dochováno. Co zde například zůstalo, je Pompejův sloup nebo Alexandrem zbudovaný přístav. Po slavné alexandrijské knihovně nebo majáku na ostrově Faros již bohužel návštěvník žádné stopy v Egyptě nenalezne.¹⁶²

Dalšími z egyptských výjimek, o nichž se J. Sedláček zmiňuje na své cestě Egyptem po vykonané pouti Palestinou, jsou Káhyrské muzeum (autorem označované jako „Kahýrenské“), obsahující i řecko-římský sál s křesťanskými

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 169-170.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 163.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 187-188.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 191.

¹⁶² Sedláček, J. V. *Pouť do posvátných míst*, s. 281-285.

artefakty,¹⁶³ hroby v Sakkáře, sahající od 18. dynastie až k řeckému období,¹⁶⁴ původně řecké město Bilbeis¹⁶⁵ či město Hermopolis,¹⁶⁶ Abu-Šargah, nyní již arabský chrám s pouhými římskými a byzantskými zbytky¹⁶⁷ nebo další egyptské chrámy z ptolemaiovského a římského období.¹⁶⁸ Také ostrov Elefantina skrývá pár upomínek na antiku, jako Trajánův sloup nebo brána s obrazem syna Alexandra Velikého. Stejně tak ostrov Philae se může pyšnit zbytky staveb z dob vlády rodu Ptolemaiovců.¹⁶⁹

Kromě starobylých pozůstatků na palestinském a egyptském území se cestovatel-poutník mohl dostat do kontaktu s antikou již během své cesty do Palestiny a zpět. Jedním z prvních původně antických měst, na něž J. Sedláček ve svém průvodci naráží při cestě do Jeruzaléma, je srbské město Niš, ve svých počátcích starořímská osada Naissus a rodiště Konstantina Velikého.¹⁷⁰ Dalším antickým městem, kolem něž vede trasa do Cařihradu, je bulharský Plovdiv, dřívější starořecká Filippopolis, již předchází dějiště tažení Alexandra Velikého, tj., údolí řeky Marice,¹⁷¹ a jenž je následován Drinopolem, ten však byl stejně jako Svatá země, Římany pouze dobyt.¹⁷² Poté již cestovatele může fascinovat samotný, nyní turecký Cařihrad s původně antickým chrámem Hagia Sophia¹⁷³ a řecká metropole Soluň, taktéž s původně křesťanskou svatyní přeměněnou na mešitu, hipodromem, či Olympem, údajným sídlem Bohů, v pozadí.¹⁷⁴

Cesta ze Soluně do Svaté země vede již ve starověku důležitými úžinami Hellespontem a Dardanellami, a i nadále cestovatel alespoň mívá další starověké

¹⁶³ Tamtéž, s. 233-234.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 241.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 252-253.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 265.

¹⁶⁷ Tamtéž, s. 261.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 266; 270.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 277-278.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 16.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 17-18.

¹⁷² Tamtéž, s. 19.

¹⁷³ Tamtéž, především s. 19-24, ke chrámu s. 23.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 126-130.

oblasti. Mezi nimi lze nalézt i taková místa jako údajnou Troju, u níž autor zmiňuje obě tehdejší možné polohy určené archeology Schliemannem a Texierem (Schliemannův Hissarlik nebo Texierův Bunarbaš) a zdejší naleziště i s předpokládanými hroby Achilla a Perikla, nebo další maloasijská a syrská města Efesos, Homérovu Smyrnu, Pergamon, Thiatiru, Sardy, Filadelfii, Laodiceu a ostrovy Lesbos, Chios, Samos, Patmos, Rhodos nebo Kypr.¹⁷⁵ Posledním ve svém starším období řeckým územím, které je Sedláčkem zaznamenáno před vstupem na posvátnou půdu, je Beyrút, nejdříve fénická, poté řecká osada.¹⁷⁶

Cesta zpět z Egypta již není zaznamenána příliš podrobně-antické oblasti Athény, Patras, Brindisi, Korinthos, Lepante, či řecké ostrovy Zakynthos, Kefalonie nebo Ithaka jsou jen zmíněny, a více pozornosti je věnováno poslední zastávce před Rakouskem, Terstu.¹⁷⁷ Jindřich z Himmlu je v tomhle pohledu přeci jen pozornější.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 31-36.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 39-40.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 286-288.

2.1.1.1.3 Jindřich z Himmlu

Poutnický průvodce k lidovým poutím do Svaté země

K osobnosti a dílu Jindřicha z Himmlu

Jindřich z Himmlu (Heinrich Himmel von Agisburg; *1843, †1915) byl rakouský důstojník a šlechtic narozený v moravském Šumperku. Roku 1859 vstoupil do vojenské služby a v letech 1866, 1878 a 1882 se účastnil polních tažení. V následujících letech J. z Himmlu několikrát změnil hodnost až na generálmajora a působil jako vojenský vychovatel arcivévody Ladislava Filipa. Roku 1896 odešel do výslužby. Během svého života procestoval Indii, jižní Ameriku, severní Afriku a Palestinu, organizoval pouti do Svaté země a zasloužil se o vznik a činnost brixenského Palestinského poutnického spolku. Byl několikrát vyznamenán, mimo jiné i hodností Velitele Řádu Svatého hrobu nebo Velkým křížem Řádu svatého Řehoře Velikého. Povýšen do šlechtického stavu byl v roce 1890.¹⁷⁸

Jindřich z Himmlu byl (na rozdíl od ostatních zmíněných autorů) daleko méně literárně činný, a tak lze k jeho bibliografii vedle našeho průvodce zmínit již jen cestopis *Eine Orient-Reise* (1887). *Poutnický průvodce k lidovým poutím do Svaté země*, z něhož v této práci čerpáme, je pak přeloženým otiskem, který byl vydán Spolkem poutníků diecézí moravských do Sv. země v Brně.

Svého poutnického průvodce ladí Jindřich z Himmlu mnohem více do podoby „skutečné“ průvodčí knihy, než jak tomu činí Sedláček nebo do jisté míry i Stejskal. Tento fakt je obzvlášť patrný v úvodních informacích, v nichž je Jindřich z Himmlu velice důkladný, co se doporučení a rad týče. Jedná se jak o seznam nezbytných či doporučených věcí s sebou, tak o další praktické záležitosti spojené s výpravou, jako je strukturovaný program, jídelníček, seznam modliteb a písní (v tom se v mnohém neliší od Sedláčka, zahrnujícího do svého průvodce pobožnosti ke Křížové cestě) apod. (viz kap. 2.1.1 *Poutní průvodce po Itálii*

¹⁷⁸ Himmel von Agisburg, Heinrich (1843-1915), Generalmajor. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon* [on/line] [cit. 13.8. 2021]. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_H/Himmel-Agisburg_Heinrich_1843_1915.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=himmel*.

a *Svaté zemi*) včetně vyjádření k obecně platným světským i duchovním záležitostem. To vše na prvních čtyřiceti stranách. Hlavní text zabírá většinu prostoru knihy (více než sto stran) a na několika stranách je zakončen modlitebními písněmi.

Zejména v úvodní části autor sahá k až káravému tónu, neboť, jak si to povaha cesty žádá, její průběh a reprezentace poutníků by měly zůstat co nejvíce důstojné, a „proto zachovati jest vážnost a slušnost, důstojné, klidné chování po celou dobu naší cesty.“¹⁷⁹ Veškeré pouti pořádané Jindřichem z Himmlu jsou určeny pro mimořádně velký počet lidí (až pět set)¹⁸⁰ - tomu je uzpůsoben i text v průvodci a samotná velmi důkladná organizace výpravy.

Navzdory skutečnosti vyplývající ze samotného názvu knihy, tj., že se opravdu jedná o průvodce pro účastníky Himmlerem organizované pouti, ani jeho dílo se nevyhýbá cestopisným prvkům, i když ve značně mírnější formě než u Jaroslava Sedláčka. Jedním z těchto prvků je popis cesty, jenž není pojat tradičním způsobem pouhého („suchého“) sdělování informací, nýbrž tradičním cestopisným způsobem. Jindřich z Himmlu tak kombinuje fakta, subjektivní informace (emoce), jistý druh vyprávění a někdy též přímou řeč. Toto je ostatně patrné například již v úvodu výpravy na cestě z Terstu do Jaffy, když první odstavec *Dílu popisného* začíná zvoláním („Všecko jest na lodi!“¹⁸¹).

Výrazným prvkem Himmlerova průvodce je obrazová dokumentace, která není přítomná (nebo jen okrajově) ani v jednom z dalších dvou předešlých děl, kdežto v Himmlerově průvodci jich je celkem devět (z toho jeden výjev představuje poutní prapor moravský). Zbytek práce už je spíše monotónnějšího rázu, navštívená místa nejsou rozlišena ničím jiným (ve většině případů), než pouhou změnou odstupů jednotlivých písmen mezi sebou. Výjimkou jsou čistě informativní úseky o nejvýznamnějších lokalitách, jež jsou sepsány v odstavcích a jinou velikostí písma. Himmlerův průvodce se tak celkově nestává o moc přehlednějším, než je ten Sedláčkův.

¹⁷⁹ J. z Himmlu. *Poutnický průvodce*, s. 16.

¹⁸⁰ Tamtéž.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 39.

Ani v tomto průvodci nelze nenarazit na několik biblických citátů, jež se vztahují k navštíveným místům a událostem (např. v místě Božího hrobu¹⁸²). Jindřich z Himmlu jich neužívá tak často jako Sedláček, ovšem ani zde jejich přítomnost není zanedbatelná.

Již samozřejmou součástí popisu cesty je představení spatřených památek, v tomto případě poměrně podrobné. V topografickém aspektu pak Jindřich z Himmlu vyniká nad jiné autory, když k přírodním podmínkám navštíveného území prezentuje až vyčerpávající vědomosti plné faktických údajů, často v rozsahu několika stran (tak se děje mimo jiné v případě řeckých ostrovů při cestě do Palestiny, stejně jako u samotné Svaté země, o jejímž zeměpisu, povaze, úrodnosti a dalších aspektech se rozepisuje na sedmi stranách, na dalších více jak čtyřech stranách pak pojednává o jejích dějinách).¹⁸³ Opět se zde, podobně jako u Sedláčka, mísí cestopisné a průvodcovské prvky, když všechny navštívené lokace spatřujeme očima autora, Jindřich z Himmlu jich ovšem nevyužívá tak silně.

V rámci celého popisu výpravy se střídá první osoba plurálu s tykáním. Tímto způsobem zdůrazňuje autor v prvním bodě roli návštěvníka, prezentujíc své dojmy takřka ve stejném okamžiku, v jakém je sám zpracovává. Navíc však druhou zvolenou osobou ukazuje svou nadřazenost, zejména při rozjímání nad duchovními otázkami na posvátné půdě. Tak je tomu i v místě Božího hrobu, v němž autor a průvodce v jednom propojuje své až patetické úvahy s citáty z evangelií.¹⁸⁴

Jak již bylo řečeno v souvislosti se Sedláčkovým průvodcem, Svatá země nenabízí mnoho příležitostí spatřit původní stavby z období starověku. Na jejich místě stojí arabské mešity či křížácké chrámy, nahrazující předchozí zbořené budovy. Antika tak přežívá v pouhé historii stavby a jejích základech, pokud vůbec. Většina z velkého množství dat k monumentům, která zde Jindřich z Himmlu uvádí, se tedy vztahuje nejdříve k období raného středověku, často

¹⁸² Tamtéž, s. 112.

¹⁸³ Tamtéž, s. 46-63.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 79-80.

ještě k pozdějším staletím. Převážné informace zasahující do období staršího jsou tak údaje k biblickým počátkům Palestiny a jejích dějin.¹⁸⁵ Poměrně velké zastoupení tu mají architektonické údaje, občas ovšem nekorespondující s nalezenými informacemi.¹⁸⁶

Dějiny Palestiny Jindřich z Himmlu rozděluje do osmi úseků, z nichž ale jen prvních šest zasahuje ještě do starověkého období. Tato období jsou následující: 1. Od povolání Abrahama až do dobytí země za Josua 2. Od dobytí Zaslíbené země až do zřízení království 3. Od zřízení království až do rozdělení jeho. 4. Od rozdělení říše až do zajetí babylonského 5. Od zajetí babylonského až do rozboření Jeruzaléma Titem 6. Od zkázy Jeruzaléma až do doby vlády křesťansko-iránské.¹⁸⁷

Především dva poslední celky jsou obzvláštního významu ve svém vztahu k římské říši, která se právě v tomto období následujícím po smrti Alexandra Velikého a rozdělení jeho říše chopila moci i v tomto kraji. Stalo se tak roku 63 př. n. l., kdy Pompeius Veliký dobyl Jeruzalém, a nahradil tak vládu Hasmoneovců. Judsko poté dlouhou dobu platilo za římskou provincii a jeho otevřená antipatie vůči Římu jej dovedla až k rozboření Jeruzaléma v roce 70 a rozptýlení židovského obyvatelstva. Různá povstání následovala i v dalším období. Na místě Jeruzaléma bylo za Hadriána postaveno nové město, jež se navrátilo ke svému původnímu přízvisku až za císaře Konstantina. Od sedmého století se pak Palestina stala baštou Arabů.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Těchto dat Himmel poskytuje relativně dost, ovšem ověření jejich správnosti přináší jisté obtíže a mnoho různých variací, k této problematice ohledně různých událostí např. Duncker, Max. *The History of Antiquity, Volume I*. London: Bentley & Son 1877, nebo Moore, Megan Bishop-Kelle, Brad E. *Biblical History and Israel's Past: The Changing Study of the Bible and History*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge, UK: Wm. B. Eerdmans Publishing 2011.

¹⁸⁶ Např. rozměry Božího hrobu se liší ve všech uvedených rozměrech, viz J. z Himmlu. *Poutnický průvodce*, s. 86 (rozměry 0,65, 1,89 a 0,93 m), pro srovnání viz Riederauer, Robert Andreas. *Jerusalem und das heilige Grab: nebst einer kurzen Beschreibung der merkwürdigsten Orte und Denkmäler im heiligen Lande*. München 1839, s. 8.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 50-61.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 61-62.

Ani během pouti do Svaté země se Jindřich z Himmlu nevěnuje původním antickým osadám tolik, jako tomu činí J. Sedláček. V Istrii neopomíná zmínit Terst, Kopar, Parenzo (neboli Poreč), založené Římany a s pozůstatky zbytků chrámů a jiných staveb či Pulu. Kromě Poreče se ale jejich původem vůbec nezabývá a dává čtenáři znát převážně pouze jejich současnou roli.¹⁸⁹

Jiný postup volí J. z Himmlu u řeckých ostrovů, které na své trase mívá. Konkrétně se jedná o ostrovy Kerkyru (Korfu), Leukas (Levkádu) neboli Santa Mauru, Ithaku, Kefallinii (Cefalonii), Zakynthos, Kythéru, Antikythéru a další menší ostrovy, dohromady tvořící Jónské souostroví.¹⁹⁰ V souvislosti s Ithakou autor nevynechává tak důležitou osobnost, jakou byl Odysseus (a jeho Penelope), nicméně více se zde již nezdržuje a u ostrovů obecně si všímá jejich vizuální stránky na úkor té historické, viz příklad právě Ithaky:

„Bud' nám pozdravena, Ithako, ostrove holý jako pohoří Kras, tak že se sotva tu a onde odvažuje oliva korunu svou vztýčiti nad nízké křoví, jež skrovně pokrývá hřbety tvých hor, a pouze zřídka vzpíná se réva na své tyči tam, kde se právě zdvihá lidský příbytek. Pozdravují tě všickni, kdož četli o lstech a pletichách, záměrech a činech tvého povždy chytrého, nikdy se nerozpakujícího knížete hrdiny Odyssea a jeho vždy věrné družky Penelopy.“¹⁹¹

Mnohem větší pozornost upíná na Krétu, i přesto se v jejím případě do hlubšího historického výkladu nepouští a až na pár zmínek (o králi Mínoovi, potlačení námořních loupežníků, o římském dobytí a nadvládě Cařihradu po pádu říše) se zaměřuje opět hlavně na zeměpisné a demografické prvky.¹⁹² Po Krétě již následuje samotná Palestina.

Na cestě Palestinou, jejímž cílem je opět křesťanská „mekka“ Jeruzalém (v přístupu se J. Sedláček ani J. z Himmlu příliš neliší), je čtenář-poutník pravidelně upozorňován na další významné oblasti bez ohledu na jejich původ a současný status. Jaffa tak sice hraje významnou roli v obou průvodcích, ovšem

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 41-43.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 46-49.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 48.

¹⁹² Tamtéž, s. 50-51.

z hlediska historického se zaměřením na antiku pro nás tato jinak velmi podstatná lokalita postrádá význam. Po ní ovšem následuje Lydda, také Diospolis, město zpusťosené za Makabeovců vojsky římského vojevůdce Cestia Galla.¹⁹³

Neboť zraky křesťanských poutníků v Jeruzalémě touží nejvíce ze všeho spatřit údajné místo Božího hrobu, Himmlův průvodce začíná svou výpravu právě tímto posvátným místem. Již bylo ovšem řečeno, že Jeruzalém víceméně pozbyl veškerý svůj antický ráz, během staletí rozbitý nepokoji a těžce zasažený cizí nadvládou. Proto ani Boží hrob, původně antická Konstantinova bazilika, nepřežil do dnešních dob v této podobě.¹⁹⁴ Nicméně je poutníkům v průvodci alespoň poskytnuta podoba části, jež přímo obepínala Svatý hrob tak, jak ji v sedmém století reprodukoval svatý Arkulf:

„Části skály, jež objímala Boží hrob, dala sv. Helena podobu krychle, jejíž zevnější strany dala ozdobiti sloupy až do výše římsy a nad římsu dala postavití čtyřstěnnou špičatou pyramidu. Vnitřek místnosti skalní zůstal nezměněn, jenom hrob sám pokryt byl deskou mramorovou. Poutník Arkulf viděl ve vnitřku ještě ve skále čáry povstalé dlátem, kdežto stěny vnější našel úplně obložené deskami mramorovými.“¹⁹⁵

Dalšími památkami z nejstarších dob křesťanských jsou sloup Bičování, nacházející se v Jeruzalémě již jen ve stavu pouhého torza z porfyru s přisuzovanými rozměry šedesát a třicet centimetrů výšky a průměru a městské zdi s věžemi, z nichž především věž Davidova (připisována ale až Herodovi) si zaslouží naší i autorovy pozornosti.¹⁹⁶ Dále k nim můžeme řadit také svatyni večeraďla, k níž Jindřich z Himmlu rovněž (jako např. v případě sloupu, Božího hrobu a jiných monumentů) připojuje historický výklad:

„O tomto posvátném místě mluví prastaré ústní podání. Když císař Hadrian přišel z Egypta do Jeruzaléma, tak píše sv. Epifanius, našel město zpusťosené mimo několik málo domů, mezi nimiž také chrám, v nějž proměněno

¹⁹³ Tamtéž, s. 68.

¹⁹⁴ J. z Himmlu. *Poutnický průvodce*, s. 82-83.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 85.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 88-89; 91.

bylo večeřadlo Páně. Začátkem 4. století dala tu vystavěti sv. Helena chrám o dvou poschodích; i původní chrám měl dle podání dvě poschodí. Do tohoto chrámu, jak již dříve bylo připomenuto, přenesen byl ze soudního dvora Pilátova sloup, u něž bičován byl Kristus Pán.¹⁹⁷

Dále lze spatřit zeď Nářků,¹⁹⁸ Zlatou bránu, jíž údajně prošel Kristus při svém příchodu do Jeruzaléma,¹⁹⁹ několik židovských hrobů,²⁰⁰ kámen Pomazání,²⁰¹ sloup v kapli Posmívání,²⁰² zbytky dláždění a schodů na tzv. Lithostrotu,²⁰³ či oblouk Ecce homo.²⁰⁴

Jeruzalém i celá Palestina skrývají několik antických pamětihodností, a to jak v případě J. Sedláčka, tak v případě Jindřicha z Himmlu. Torza původních staveb jsou rozeseta po všech historických koutech země, nicméně jsou to stále jen torza či v mnohých případech jen nepatrné zbytky. Monumentální stavby chrámů a jiných staveb jako v Římě bychom tu hledali marně.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 94.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 99.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 103.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 104-105.

²⁰¹ Tamtéž, s. 113.

²⁰² Tamtéž, s. 116.

²⁰³ Tamtéž, s. 120.

²⁰⁴ Tamtéž, s.153-154.

2.1.1.2 CESTOVNÍ PRŮVODCE ZA TURISTIKOU

2.1.1.2.1 Josef Flekáček

Průvodce po Itálii: praktická konverzační knížka pro touristy a cestující...

K osobnosti a dílu Josefa Flekáčka

Josef Flekáček (*1857, †1906) byl český pedagog, spisovatel a překladatel. Studoval na nižším gymnáziu v Benešově a poté pokračoval v učitelském ústavu v Praze, kde úspěšně roku 1876 odmaturoval. Než nastoupil jako řídící učitel měšťanské školy v Praze na Žižkově, vyučoval nějakou dobu v obcích Šopka a Vysočany (dnes Praha).²⁰⁵

Vedle své regulérní profese se J. Flekáček živil také překlady prózy z italského jazyka, samostatně publikoval recenze, básně, povídky, eseje, psal gratulanty, historickou beletrii či vlastní divadelní hry, jeho literárních aktivit však bylo víc. Jeho dílem se prolínal silný didaktismus s katolicismem, obojí značně citelné například v divadelních recenzích či literární kritice (katolický akcent je patrný také v kapitole k Římu v jeho *Průvodci po Itálii*, v němž pečlivě rozlišuje pohanskou a křesťanskou minulost i přítomnost napříč římskými památkami a dějinami²⁰⁶). K časopisům, do nichž dopisoval, patřily mimo jiné Lumír, Světozor, Komenský, Vlast', Česká škola nebo Vychovatel. Publikoval jak pod vlastním jménem, tak pod pseudonymem Jos. Fl. Karafiát nebo jen Jos. Fl.²⁰⁷ Ke konkrétním dílům patří např. *Povídky z našich dějin. Drobné povídky dějepisné* (1890), *Z českého světa* (1892), *Boje a vítězství* (1899), *České květy* (1887) nebo v rámci italštiny *Stručný slovník česko-italský, obsahující zásobu nejobyčejnějších slov a významů* (1890) či překlad Boccacciova *Dekameronu* (1881).

²⁰⁵ Flekáček, Josef 2.2. 1857-19.9. 1906. In: *Biografický slovník. Historický ústav AV ČR*. [on/line] [cit. 13.8. 2021]. Dostupné z:

http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FLEK%C3%81%C4%8CEK_Josef_2.2.1857-19.9.1906.

²⁰⁶ Flekáček, J. *Průvodce po Itálii*, s. 56.

²⁰⁷ Flekáček, Josef 2.2. 1857-19.9. 1906. In: *Biografický slovník. Historický ústav AV ČR*.

Vedle našeho průvodce J. Flekáček sepsal také *Průvodce Prahou a jejími církevními a dějepisnými památkami* (1898), nás však bude zajímat nejvíce onen *Poutní průvodce po Itálii*, představující nejen průvodce po památkách, ale rovněž konverzační knihu s nejfrekventovanějšími frázemi a slovníkem pro nejrůznější příležitosti (nádraží, vlak, loď, drožka, placení a smlouvání, pozdravy atd.) včetně výslovnosti. Tato praktická část zabírá více jak třetinu průvodce, tj., přes padesát stran, který je navíc ke konci doplněn o přehled nejdůležitějších letopočtů, králů a císařů, starořímských i církevních autorů, malířů, významných rodů, papežů a italské literatury. Přes třicet stran v popisném, pro nás tudíž nejvýznamnějším celku, věnuje Římu, poté se již pouští do římského okolí a dalších oblastí (přes dvacet stran) a do onoho přehledu historických osob (na sedmi stranách).

Vzhledem a jazykem, jenž je regulérně spisovný, navíc ovšem místy až patetický (hned v úvodu Říma nalezneme věty jako „Věčné město! Slavný, mocný Řím! Královna světa katolického [...] Vzhůru srdce! Vejděme do věčného města, pokořme se veliké historii, skloňme se v prach před Bohem [...]“²⁰⁸), se mnoho neliší od Stejskalova průvodce. Úvodní praktickou část však zcela přeskakuje, tj., vynechává informace pro průvodce obvyklé, jako údaje o měně, počasí, jazyku a jim podobné. Nepřehledností se ovšem blíží průvodci Stejskalovu-členění neprobíhá na základě možné trasy, jak činí mnozí jiní průvodci, konkrétní památky nejsou ani v tomto případě příliš zřetelně označeny (pouhým odstupem mezi písmeny), nýbrž na základě větších celků podle charakteru monumentu-v případě Říma to je členění na náměstí, pahorky, paláce, aj., u zbytku Itálie je pak text členěn do kapitol dle geografie (*Severní, Střední a Jižní Itálie*) a následně jen podle měst (ta jsou tentokrát zvýrazněna tloušťkou písma a uspořádána abecedně). Vyobrazení popisovaných míst probíhá čistě v textových mezích, žádné obrazové přílohy ani mapy průvodce nemá.

Největší prostor věnuje J. Flekáček v popisné části Římu, a přestože se jeho průvodce v mnohém podobá tomu Stejskalovu, zejména v rámci lokality, částečně struktury, slovní stylizace (tradičně používá krátké, výstižné věty, jak je u průvodců pro turisty zvykem), a víceméně i obsahově, F. Stejskal klade větší důraz na křesťanství, kdežto J. Flekáček mu v rámci památek takovou pozornost

²⁰⁸ Tamtéž, s. 56.

nevěnuje. V případě Colossea je u F. Stejskala tento fakt znatelný jen v použití přímé řeči („Ejhle krev mučovníků. Toť země posvátná.“²⁰⁹), vysvětlující pozdější středověkou roli amfiteátru. Prudký kontrast v implementování náboženství do textu je mezi oběma průvodci patrný zejména v počtu církevních institucí (kostelů) a informací k nim. V tomto bodě jasně „vítězí“ Stejskal.

Stejskalův popis je rovněž často obsáhlejší než Flekáčkův včetně datových údajů (výjimkou je např. Kapitol či vatikánská muzea se svými paláci, galeriemi nebo knihovnou, u nichž v tomto ohledu jasně převáží v obsahu popis Flekáčkův, jenž je důkladnější ve vyjmenovávání uchovávaných artefaktů a u některých si dokonce dovolí i drobnou zajímavost, obzvlášť k ceně zakoupených předmětů).²¹⁰ J. Flekáček se tak v proslovu k jednotlivým památkám skutečně většinou jen snaží předat veskrze informace, které jsou považovány za nejrelevantnější. V praxi to poté vypadá tak, že u méně významných monumentů leckdy nenapiše více než pouhou větu: „Z oblouků vítězných vyčísti lze ještě *Arco di Dolabella e Silano*; vystavěli je konzulové týchž jmen.“²¹¹

Výjimkou mohou být některé z významnějších pozůstatků slavné doby římské jako Cirkus Maximus, jehož popisu J. Flekáček věnuje půl strany a přidává hned několik číselných údajů:

„Zde dávány ony circenses, totiž zápasy athletů, běhy o závod atd. Tento ohromný cirkus prostíral se mezi Aventinem a Palatinem, byl dlouhý 758 m. a široký 142 m.; v době Vespasianově pojal 250 tisíc diváků a za Konstantina téměř 400 tisíc. R. 1857 vykopány v hloubi 7.5 m. obelisky Augustovy a Konstantinovy; [...].“²¹²

Forum Romanum zabírá ještě větší prostor textu, což je ovšem, stejně jako v případě F. Stejskala, dáno rozličností přítomných monumentů. I Josef Flekáček

²⁰⁹ Stejskal, F. *Poutní průvodce po Itálii*, s. 87.

²¹⁰ Tamtéž, k Vatikánu s. 81-88, ke Kapitolu s. 90-92.

²¹¹ Flekáček, J. *Průvodce po Itálii*, s. 66.

²¹² Tamtéž.

neopomíná utrousit pár slov k novověkým vykopávkám, opět se ale nepouští do podrobnějšího výkladu.²¹³ Colosseum a Pantheon jsou podobnou výjimkou jako Circus Maximus-zde je výklad poměrně podrobný, jak se na starověké dominanty i současného moderního Říma sluší.²¹⁴ Překvapivě málo prostoru je poskytnuto Caracallovým lázním, jimž se většinou autoři i v novějších průvodcích věnují o něco důkladněji.²¹⁵ Dalšími významnějšími starožitnostmi, které ovšem J. Flekáček opět takřka nijak nerozvádí, jsou například Andělský hrad, Konstantinův oblouk, Marcellovo divadlo, císařské a jiné patricijské vily na Palatinu nebo císařská fóra.²¹⁶

Prakticky jedinými ukazateli jeho silného katolického cítění je již onen zmiňovaný úvod k Římu či zdůraznění sídel arcibiskupů a biskupů v rámci zbytku italských měst (jak činí i F. Stejskal). Těm J. Flekáček nevěnuje přílišnou pozornost-zde si vystačí s pouhým zmíněním počtu obyvatel, případně sídla církevního hodnostáře, a významných bodů v rámci historie či monumentů. V tomto celku je ovšem patrné autorovo jisté zaujetí antikou, neboť je-li přítomen nějaký pozůstatek římské říše, neopomene jej J. Flekáček zmínit.

Hned za hranicemi Říma autor neopomíná zmínit Viu Appiu, vedoucí do Capuy a později i do Brindisi a hned poté následuje zmínka o bazilice sv. Šebestiána, jež má rovněž kořeny již v dobách raně křesťanských. Dalšími památkami v blízkosti města stojícími za zmínku je Maxentiův cirkus, značný ve své rozlehlosti, mauzoleum Cecilie Mettelly, manželky triumvíra Crassa, či hrob Senecův.²¹⁷

Již o něco dále od Říma nalezne cestovatel město Albano, v němž lze obdivovat například Domitiánův amfiteátr či zbytky Pompejovy a Domitiánovy vily. Ani v Ariccie se zbytky římských hradeb nepřijde obdivovatel antiky

²¹³ Tamtéž, s. 62-63.

²¹⁴ Tamtéž, s. 64-65.

²¹⁵ Tamtéž, s. 67.

²¹⁶ Tamtéž, s. 57-67.

²¹⁷ Tamtéž, s. 99.

zkrátka, a v Tusculu, rodišti Catonova, stával kdysi amfiteátr nebo Tiberiova či Ciceronova vila.²¹⁸

V blízkosti Tivoli lze spatřit monumentální vilu Hadriánovu, mísící vliv čtyř světových starověkých kultur a kromě lycea, akademie, pryteana a dalších zařízení obsahující i kasárny pro pretoriány. Samotné Tivoli je zde také stručně představeno spolu s jeho mnohými vilami a chrámy, a zmíněna je i Palestrina, dřívější Praeneste a naleziště četných řeckých starožitností. Posledními antickými obcemi okolí římského jsou Galio s chrámovými zříceninami Porta Pia se Svatou horou, zbytky města Vėjů, nebo okolí města Castel Fusano, kde dříve stávalo Laurentinum, vila Plinia mladšího.²¹⁹

Poté se již J. Flekáček přesouvá k severu Itálie. Zde nás nejprve zajímá městečko Aosta s římskými starožitnostmi a mnohými římskými stavbami, dále Brescia, sice větší, ale jinak podobná ve vztahu k římským nalezištím, monumentům a nalezeným předmětům, Novara s antickou sbírkou a Pavia s antickým divadlem.²²⁰

Střední Itálie je rovněž bohatá na drobná města starověkého původu či města jinak s antikou spojená, ať se již jedná o syrakuskou Anconu s Trajánovým obloukem, Aquilu, etruské Arezzo, Bracciano, Carpi se starověkými zbytky opevnění, etruské Chiusi, Fiesole s amfiteátreem či zbytky etruského zdiva, Pisu s antickými starožitnostmi, Ravennu s muzeem antiky, Rimini hned s několika monumenty, Spoleto či již jednou zmíněné Tivoli.²²¹

Jižní Itálie, poslední pevninská část Apeninského poloostrova, není výjimkou. Nachází se zde například město Aquino, jinak středověké, ovšem s antickými zbytky chrámů, amfiteátru, triumfálního oblouku a městských zdí. Podobné památky uchovává i o něco větší Arpino, rodiště Mariovo a Ciceronovo,

²¹⁸ Tamtéž, s. 99-100.

²¹⁹ Tamtéž, s. 100-101.

²²⁰ Tamtéž, s. 101-108.

²²¹ Tamtéž, s. 108-115.

v Beneventu lze spatřit Trajánův oblouk, a zmínku, leč skutečně jen drobnou, tu nalezneme také o Baii, dovolenkovém sídle mnoha předních římských občanů.²²²

Nalezneme tu i Brindisi, zde bohužel bez informace o jeho starověkém původu, Capuu, Fondi s bohatou sbírkou antických starožitností a zbytky kyklopských zdí a dalších staveb. Ještě významnější je Gaeta s mnohými vilami nebo Neapol, pro zájemce o antiku podstatná především svým muzeem, a to Museem reale Borbonico (Národní muzeum), které obsahuje římské, egyptské i řecké starožitnosti, různé fresky, sochy apod.²²³ Právě Neapol představuje výjimku-zde se již Flekáček rozepisuje více a s historií a památkami města čtenáře seznamuje na celé jedné straně textu.²²⁴

Ještě před Pompejemi se v průvodci čtenář seznámí s Nolou, která mimo antické vykopávky skýtá i možnost spatřit etruské a římské starožitnosti, Otrantem či opět s Paestrinou.²²⁵ K velké škodě tohoto průvodce a jako jednoznačný protiklad k ostatním průvodčím knihám se Flekáček podobnou měrou jako ostatním městům věnuje též Pompejím a Herculaneu, jejichž ráz výstižně, leč maximálně obecně vystihuje následujícím souvětím: „P. poskytuje věrný obraz života starořímského; jsou zde soukromé domy, paláce, lázně, amfiteátry, fontány, studně, veřejné cesty; [...]“²²⁶ Rovněž upozorňuje na fakt, že mnohé z vykopaných artefaktů jsou uloženy v neapolských muzeích. O počátcích archeologického výzkumu a o vykopávkách, jež „systematicky a pilně“ probíhaly teprve od šedesátých let 19. století, se ale zmiňuje pouhou jednou větou.²²⁷

Pompejemi a Herculaneem možnost turistů spatřit na italském jihu antická města nekončí, a posledním městem, které J. Flekáček jmenuje, je tak Reggio di

²²² Tamtéž, s. 116.

²²³ Tamtéž, s. 117-118.

²²⁴ Tamtéž, s. 117-118.

²²⁵ Tamtéž, s. 119.

²²⁶ Tamtéž.

²²⁷ Tamtéž.

Calabria aneb starověké Rhegium.²²⁸ Poté již autor přechází k poslední oblasti, a to mimopevninské Sicílii.

Není pochyb o tom, že Sicílie je v současnosti skutečně významnou součástí mapy antického světa. Přestože měst, která J. Flekáček jmenuje, není mnoho, většina z nich skutečně antický původ má, především však tato měst stále zahrnují upomínky na starověké období. Město Augusta je významné svou polohou-v jeho blízkosti stávala řecká Megara. V Catanii je turistovi umožněno nalézt zbytky amfiteátru, Odea, fora, Cereřina chrámu, vítězného oblouku, lázní, cirku či vodovodu, Girgenti obsahuje rozličné starožitnosti a zbytky římských staveb a nachází se tu starověká Messina, Syrakúsy a Trapani.²²⁹ Bohužel zde turista vůbec nenajde takové obce jako Agrigentum, Selinus nebo Taorminu, s nimiž se z části setkáme v ostatních průvodcích, např. u Marii.

²²⁸ Tamtéž.

²²⁹ Tamtéž, s. 120-121.

2.1.1.2.2 Čeněk Šulc a spol.

Ke společnosti Čeněk Šulc a spol.

Čeněk Šulc a spol. byla cestovní kancelář, jejímiž spoluvlastníky byli Čeněk Šulc, disponent a administrátor Topičovy firmy (nakladatelství), a prvních pár let také Jaroslav Herold.²³⁰ Čeněk Šulc (*1867, †1945)²³¹ se již dříve čínil v oblasti turismu, a to právě v rámci Topičova nakladatelství, kde působil vedle své běžné činnosti také jako organizátor výprav na světové výstavy. Celkem se pod Topičovou firmou vypravilo na 25 výprav, poslední na přelomu 19. a 20. století.²³²

Cestovní kancelář vznikla již roku 1902, kdy se Šulcovi a Heroldovi rovněž podařilo získat knihkupeckou konfesi na divadelní a cestopisnou literaturu. Její činnost však neměla příliš dlouhého trvání-roku 1914, po vypuknutí první světové války, firma skončila a po válce již pravděpodobně nedošlo k její obnově. Ihned po získání souhlasu k činnosti začala společnost vydávat časopisy Cestovní rádce a Do světa, od roku 1911 pak začala vydávat své první průvodčí knihy výhradně po cizině. Během svého činného období Šulc skrze svou novou společnost i nadále pokračoval v organizování výprav na pařížskou výstavu, jak se událo i roku 1904.²³³ Po válce, konkrétně v roce 1919, se změnila spolu za přispění Moravské agrární a průmyslové banky na Všeslovanskou kolonizační kancelář, poté roku 1923 na kancelář Oceán. Roku 1924 se Šulc vzdal své konfese ve prospěch kanceláře.²³⁴ Program výprav na výstavu či zájezdy býval součástí denního tisku. Takhle nás např. list Obzor informuje o chystaných zájezdech do několika evropských zemí v měsíčních

²³⁰ Nosovský, Karel. *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha:

K. Nosovský 1927, s. 548.

²³¹ Čeněk Šulc a spol. Specializované nakladatelství při stejnojmenné cestovní kanceláři v Praze; knihkupectví pro cestovní literaturu, směnárna. In: *Slovník českých nakladatelství 1849-1949*. [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/cenek-sulc-a-spol.html>.

²³² Ulmanová, K. *Cestování před sto lety*, s. 104-106.

²³³ *Společné cestování 1904*, s. 111.

²³⁴ Nosovský, K. *Knihopisná nauka*, s. 548.

intervalech (co měsíc, to jiná oblast, např. „Do Bosny začátkem června [...] Po Holandsku, Belgii a Německu začátkem července.“ atd.)²³⁵

V rámci našeho tématu jsou pro nás nejdůležitější Šulcovy průvodčí knihy-malé knížečky ne o více než dvou seti stranách (často mnohem méně), jež ve své podstatě vlastně představují takového českého „bedekra.“ Tyto knížečky vycházely poprvé od roku 1911, a to čtyřikrát ročně. Tyto průvodčí knihy nebyly zcela jednotné jako u Baedekera, nýbrž jejich obsahová i vizuální stránka se lišila podle řady, do níž publikace spadala. Tou první byla knižní edice *Šulcův stručný průvodce hlavních měst v Evropě. Sbírka praktických pomůcek cestovních*. Tato edice obsahovala města německá, italská, belgická a jiná, a co do obsahu byla mnohem stručnější-samotný popis města byl sumarizován na pár stranách textu. Cílem společnosti bylo podat prostřednictvím tohoto průvodce skutečně jen ty nejpodstatnější informace.

Druhou řadu představoval *Šulcův ilustrovaný průvodce*, který byl již značně obsáhlejší-části popisnou zabíral na rozdíl od svého protějšku většinu svazku a minimální a její počet rozsah se vždy pohyboval nejméně kolem jednoho sta stran. Půjdeme-li pro srovnání opět k Baedekerovi, rozsáhlostí se mu Šulcův druhý průvodce sice nemohl rovnat, ale jazykem, kompaktností, přehledností a cenou mu dokázal hravě konkurovat. Právě cena mohla být nízká i z důvodu inzercí, jež každý Šulcův průvodce, jak jeho stručná, tak jeho ilustrovaná varianta, obsahuje v hojném počtu (inzerce na ubytování, finanční služby, knižní průvodce-např. „z péra cis. r. MUDr. Vojtěcha Mrázka,“²³⁶ apod., včetně služeb poskytovaných Č. Šulcem a jeho společností samotnými).

Společným prvkem obou verzí je také víceméně totožný formát. Hlavní rozdíl tak představuje skutečně jen uvedené množství informací a map v popisné a praktické části a doprovodný obrazový materiál, na nějž už v první variantě nezbylo místo. Pro nás je však v každém případě důležitější jeho obsáhlejší varianta, v níž se vyskytují všechny italské průvodce obsahující antiku. Na

²³⁵ *Společné cestování 1904*, s. 111.

²³⁶ Šulc, Č. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí*, s. 132.

strukturu průvodců a jejich obsahovou stránku se podíváme později v podobě Šulcova průvodce po Římu.

Nelze očekávat, že tak, jako jsou antikou zahlcené průvodce po Římu, to bude i s ostatními italskými městy a jejich knižními ekvivalenty. Ačkoli na ni tedy lze v Šulcových průvodcích knihách narazit i mimo hlavní metropoli, je to úkol někdy až obtížný, a jedná se o pouhých pár exemplářů s několika málo starověkými monumenty či jejich torzy. Výjimkou je jižní Itálie, konkrétně Neapol a okolí, zahrnující takové bašty archeologů jako Pompeje či Herculanaeum. Jimi a dalšími starověkými památkami se v již o něco zajímavější míře než F. Stejskal a J. Flekáček zabývá *Šulcův illustrovaný průvodce. Neapol a okolí*, který jim poskytuje prostor o zhruba padesáti stranách. Další průvodce jako *Šulcův ilustrovaný průvodce. Milán a okolí* nebo *Terst* již obsahují jen zlomky toho, co průvodce předešlé, proto se jimi v této práci ani nebudeme zabývat.

Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část praktická & část popisná. Procházky po Římu a okolí.

Šulcův římský průvodce vyšel jako devátý svazek *Šulcových illustrovaných průvodců* v roce 1912. Na rozdíl od ostatních knih z téže řady byl však vydán ve dvou částech, a to z prostého důvodu. Řím vždy představoval v očích cestovatele ten nejvíce žádaný cíl-fakt, očividný i u všech dalších zkoumaných vzorků použitých v této práci. Navíc, jak nás Šulc zpravuje v předmluvě k oběma částem, předchozí i plánovaná vydání našla u čtenářů velký úspěch, a tak se Šulc a spol. nebál přijít v případě Říma s dílem objemnějším. Vznikly tedy celkem dva svazky k Římu—část praktická, obvykle přítomná v úvodu, na konci, případně v obou částech tradičního průvodce, a obsahující klasicky informace ohledně spojů, vstupů, hotelů apod.; dále pak část popisná, tj. v tomto případě, část výhradně zaměřená na popis Říma a okolí. Chybovost antických reálií v obou knihách je minimální, čímž se tento průvodce ostatně neliší od jiných zatím analyzovaných průvodců.

Část praktická

První samostatná část publikace je rázu všeobecného a sděluje čtenáři-turistovi všechny informace pro něj potřebné. Jedná se o taková témata jako

doprava s předložením několika různých variant, nejprůhodnější doba k cestování, čas, clo, daně, řeč, hotely, zavazadla, kultura a tak dále. Tyto informace jsou k nalezení v kapitole *Údaje povšechné* včetně obsažené mapy s trasou,²³⁷ samotná kapitola je však atypicky obsažena až za úvodní kapitolou *Dějepisná data o vývoji města Říma* o šesti stranách a následnými chronologickými seznamy císařů, papežů a nejdůležitějších umělců na dalších sedmi stranách. Nechybí ani kalendář slavností a tabulky s časovými rozvrhy a vstupy do pamětihodností.²³⁸

V této kapitole Čeněk Šulc umně shrnuje dějiny Říma od původních kmenů po sjednocenou Itálii se zdůrazněním méně podstatných, avšak zajímavých detailů, jako jsou stavební zvyky za prvních dob republiky nebo makedonská vítězství a s ním spojená válečná kořist.²³⁹ V tomto historickém úvodu se průvodce vyhýbá jinak typickým jednoduchým až strohým větám (jichž pak opět využívá v druhé části). Naopak zde výjimečně sahá po souvětích a výrazech až literárního rázu, či užívá slov římských básníků (konkrétně se obrací k Horácovi a jeho „přemožené Hellas“, jež si „podmanila divokého vítěze a dala Římu umění.“)²⁴⁰ Tento historický úvod se tak zcela vymyká tomu, s čím je čtenář běžně konfrontován v turistickém průvodci.

Další částí prvního dílu o Římu je *Část statistická*, obsahující základní demografické a správní informace, počet kostelů, údaje o univerzitě, českých kněžích, akademiích, ústavech apod. Dále je obsažen podrobný seznam dopravních prostředků po Římě včetně jednotlivých zastávek, a nakonec adresář s hotely, restauracemi a jinými gastronomickými, léčebnými či jinak potřebnými možnostmi, to vše na zhruba deset stranách.²⁴¹

Část popisná

Druhá kniha k Římu byla sepsána „na způsob procházek,“ a každý celek měl teoreticky odpovídat časovému úseku jednoho dne, aniž by vynechal cokoli,

²³⁷ Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část praktická*, s. 17-44.

²³⁸ Tamtéž, s. 31-44.

²³⁹ Tamtéž, s. 6.

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ Tamtéž, s. 46-54.

„co na sebe obrací pozornost svojí krásou nebo historickou zajímavostí.“²⁴² Šulcův čtenář jakožto typický český návštěvník Říma měl tak o denní rozvrh postaráno, a to v rozmezí nejméně šesti, v případě důkladné prohlídky alespoň čtrnácti dnů, na kterýžto fakt je čtenář upozorněn ještě v praktické části.²⁴³ Jelikož Šulcův průvodce skutečně důkladně dbá na připravenost českého návštěvníka, poskytuje mu (stejně jako například německý bedekr) několik barevných plánů, navíc rozdělených dle jednotlivých dnů a obsahujících očíslované nejvýznamnější památky (v chronologickém řazení), stejně jako mapu celého Říma na konci průvodce. Dále nevynechává ani černobílé ilustrace, opět doprovázející nejvýznamnější turistické atrakce z antiky i pozdějších období.

Stejně jako například F. Stejskal (jinak je tomu u J. Flekáčka), i Č. Šulc začíná se svým průvodcem trasu v oblasti Piazza Venezia. Ačkoli samotné toto náměstí pro nás není zase tolik významné kromě zmínky o českém malíři Benešovi, polohou odpovídá středu Říma a dá se z něj pohodlně dostat ke všem dalším lokacím včetně Vatikánu. Sice tedy Č. Šulc není průvodcem poutním, stejně jako F. Stejskal si ale určil za místo hodné první návštěvy Vatikán, a ke starověkému správnímu a politickému středobodu tehdejšího „světa“ Kapitolu se dostává až v pozdějším oddílu. Příčinou však nemusí být ani ve Stejskalově *Poutním průvodci*²⁴⁴ náboženství, jako spíše geografická povaha místa představující západní část města. Oba průvodce zakončují svou římskou cestu v jeho středu, tam, kde J. Flekáček se svým průvodcem začíná.

Výklad Šulcova průvodce probíhá jako v případě J. Flekáčka či F. Stejskala v neosobní rovině, a jak už zde bylo zdůrazňováno s cílem porovnání dříve, jedná se spíše o prosté sdělování faktů bez jakéhokoli subjektivního zabarvení. Šulcova průvodčí kniha tak zajisté splňuje naše představy o tom, jak má turistický průvodce vypadat. Ostatně, v tomto se opět neliší od svého německého „bedekrovského“ protějšku. Ke srovnání můžeme použít úryvek z popisu ke kostelu svatého Bartoloměje na Isola Tiberina, nejprve tedy z Baedekerova průvodce:

²⁴² Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část popisná*, s. 1.

²⁴³ Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část praktická*, s. 20.

²⁴⁴ Stejskal, F. *Poutní průvodce po Itálii*.

„Man gelangt auf der Insel an einen kleinen Platz und zu der Kirche S. Bartolomeo, vielleicht an der Stelle des alten Aesculaptempels, um das Jahr 1000 von Kaiser Otto III. zu Ehren des h. Adalbert von Gnesen erbaut, und mit Unrecht S. Bartolomeo genannt, da der Kaiser von den Beneventanern statt der geforderten Gebeine dieses Apostels die des h. Paulinus v. Nola erhielt. Die Fassade wurde 1625 von Martino Lunghi d. J. gebaut. Im Innern 14 antike Säulen; im Chor alte Mosaikreste; in der Mitte der zum Presbyterium führenden Stufen eine mit Bildwerk geschmückte Brunnenmündung aus dem xii. Jahrhundert.“²⁴⁵

Šulcova vybraná část ke kostelu svatého Bartoloměje zní následovně:

„R. 1001 přestavil císař Otto III. tento chrám v kostel sv. Vojtěcha, kterýž žil na jeho dvoře. Později byl kostel mnohokrát přestavěn a jméno jeho změněno v S. Bartolomeo. Nynější fačada byla zřízena r. 1625. Před presbyteriem jest zbytek ozdoby jakési kašny s reliéfy (Kristus, sv. Bartoloměj a sv. Vojtěch, vzadu císař Otto). V choru zbytky starých mosaik. Císař Otto žádal, aby byly poslány z Beneventa ostatky sv. Bartoloměje k uložení v tomto chrámu. Místo oněch byly mu poslány ostatky sv. Paulina z Noly, které se zde nalézají.“²⁴⁶

Jak je patrné z obou ukázek, obsáhlé informace z průvodců jsou si nejen velice podobné, ale i větná stylizace se příliš neliší-zmíněna jsou data přestaveb, osob a důležitých předmětů, tedy toho, co oba průvodce považují za nejpodstatnější. Je tak navíc činěno způsobem, jenž je velice jednoduchý (věty či dvouvětná souvětí, základní slovník) a nenaznačuje jakoukoli subjektivitu, s níž jsme se setkali u J. Sedláčka, Jindřicha z Himmlu, nebo později také například u J. Marii.

Přestože je Šulcův průvodce již více podoben průvodcům moderním, nemá veškeré atributy, které bychom od moderních, edičně vycházejících průvodců mohli očekávat. Srovnáme-li jej například s poměrně novým vydáním

²⁴⁵ Baedeker, Karl. *Mittel-Italien und Rom. Handbuch für Reisende*. Dreizehnte Auflage. Leipzig: Karl Baedeker 1903, s. 244.

²⁴⁶ Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část popisná*, s. 122.

do češtiny přeloženého (rovněž edičně vydávaného) průvodce *Řím: víkend*²⁴⁷ z roku 2019, zjistíme, že vizuální stránka je to, co jej nejvíce odlišuje od cestovních příruček dnešního typu. Šulcův průvodce je sice doplněn o černobílé fotografie, ovšem těchto ilustrací je zde pomálu a efekt (na dnešního) čtenáře tudíž není tak výrazný.

Další odlišností je rozložení textu, velice podobné průvodci od Stejskala. Památky sice následují jedna za druhou, tak, jak je s nimi turista konfrontován na svých „procházkách,“ ovšem kromě členění do odstavců a zvýraznění nadpisů (silnějším a větším písmem nadpisy představující buď trasu, oblast, nebo konkrétní památky, a to zdaleka ne ty nejdůležitější) či monumentů (kurzivou), je Šulcův text po vizuální stránce jednodušší, a proto i méně přehledný v porovnání s jeho současným protějškem.

Primární úlohu v průvodci nepochybně hraje Řím a jeho hlavní dominanty Kapitol, Forum Romanum, Pantheon, Colosseum, císařská fóra, Circus Maximus a další památky z dob antických včetně residencí na Monte Palatino, Konstantinova oblouku, Marcellova divadla nebo Andělského hradu. U všech těchto římských monumentů si Č. Šulc dává záležet, a lze tedy s jistotou říci, že jeho průvodce je alespoň v tomto ohledu nejpodrobnější, navíc k výkladu přidává i obrazovou a (barevnou) mapovou dokumentaci s vyznačením trasy (tato stejná mapa je pak přítomná i u Palatinu). K některým církevním stavbám má pak čtenář k dispozici i plány budov. Tak se děje u Vatikánského paláce a dalších budov ve Vatikánu, Velechrámu sv. Petra, Vatikánského muzea a baziliky sv. Jana v Lateránu. Celkem tak třeba Forum Romanum zaujímá jedenáct stran a jen k historii náměstí je užito jedné strany. Nelze ani nevyzdvihnouti fakt, že Šulc ze zkoumaných autorů jako jediný uvádí, že vykopávky na Foru ještě nejsou v době jeho vydání u konce.²⁴⁸

Řím jakožto velkoměsto a hlavní sídlo papeže figurovalo jako významný hráč v evropských dějinách až na pár dějinných epizod po celou dobu své existence. Není tedy důvod se domnívat, že zub času se zastavil u starověké

²⁴⁷ *Řím: víkend*. Brno: Lingea s r. o. 2019.

²⁴⁸ Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část popisná*, s. 68-78.

podoby města a již dále nepokračoval. Zvláště období renesance a baroka vstúpilo Římu podobu, s níž se setkáváme dodnes, která ale byla vůči jeho předkům relativně střídmá až obdivná. Díky tomuto postoji, který byl prezentován především římskými papeži a zde působícími umělci, má tak nynější římský návštěvník možnost spatřit vzájemnou souhru několika různých uměleckých slohů. Za vše mluví například vatikánské a kapitolské sbírky, autorem zachycené obzvláště podrobně, snad i důkladněji než v ostatních průvodcích včetně druhého námi zkoumaného období (s výjimkou J. Marii). Především Vatikánský palác je místem, které si v celém průvodci vysloužilo nejvíce pozornosti, projevující se na celkem dvaceti stranách se třemi doprovodnými mapami a plány.²⁴⁹

Samostatnou a rovněž podstatnou část představuje krátká doplňující kapitola *Výlety*. Zajímavým bodem je zde město Marino, tj., antické Castrimoenium, dále Ariccia, Genzano, nebo Rocca di Papa se starověkou cestou Via Triumphalis, u předchozích měst ovšem na žádné pamětihodnosti Č. Šulc neupozorňuje. Proto se turistům jako příhodnější může jevit spíše Albano s pozůstatky vily Domitianovy, nicméně svou vilu tu měl i Pompeius. Mimo to se v relativní blízkosti nalézá i Albánské jezero se zbytky antického chrámu Jupiterova již z dob Tarquinia Superba, pozůstatky Domitianova amphitheatru či etruské hrobky Arunse, syna Porsennova. Nelze vynechat ani antické Tusculum, nyní Frascati, vyhledávané prázdninové sídlo v minulosti i dnes, v němž lze dosud narazit na zbytky amfiteátru, fóra nebo divadla.²⁵⁰

V blízkosti Tivoli (neboli antického Tiburu) a Ponte Lucano autor upomíná své čtenáře např. na starý hrob rodiny Plautiů. Samotné Tivoli je pak obzvláště důležité a jak Čeněk Šulc uvádí, město bylo založeno už v 2. tisíciletí př. n. l. a bylo sídlem Siculů. Později bylo město podmaněno Římany a stalo se oblíbenou letní destinací římských občanů včetně císaře Hadriana, jehož ohromná vila dodnes zdobí tuto oblast a jejíž artefakty jsou nyní rozprostřeny po celém světě, a to včetně kapitolského muzea. Vila se skládala z mnoha částí, k nimž patří například teatro Greco, nymphaeum, poikile, tj. zahrada s kolonádami a bazénem, cento camerelle, tříposchod'ová stavba pro císařskou stráž (viz

²⁴⁹ Tamtéž, k vatikánským sbírkám viz s. 18-41, ke Kapitulu s. 62-66.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 161-164.

Stejskalova průvodce), sala de' filosofi, natatorium neboli teatro Maritimo, hlavní palác s ortile della biblioteca a ospedale, tedy jakousi nemocnicí, tricliniem atd. Mimo to se v její blízkosti nacházejí i samostatné budovy licea a pritanea. Popis Hadrianovy vily je poměrně podrobný, a tak není divu, že se Tivoli se svými památkami rozkládá na celých dvou stranách.²⁵¹

Rovněž významné středisko tehdejšího antického světa představovala Ostia, založená již v době královské, a dodnes si ponechávající punc starobylosti. Autor v rámci svého textu zdůraznil její nejzajímavější uchované monumenty jako zbytky antické brány a městských zdí, dvůr se sloupovím, v němž přebývala městská stráž, thermae novae s mramorovými ozdobami, forum, divadlo, tři chrámy, skladiště s třiceti nalezenými amforami na potraviny či Palazzo Imperiale.²⁵²

Roli v utváření Říma hrála nejenom antika, patrná v jádru města na každém rohu, ale rovněž další období, zejména pak novověk, zanechávající po sobě výrazný barokní háv. Protože se jedná v tomto případě o průvodce turistického, nikoliv poutního, zůstává kniha objektivní a patřičný prostor věnuje památkám ne na základě jejich původu, nýbrž, jak již Šulc nastínil v předmluvě, podle jejich vzezření a historického i turistického významu.

Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí.

Šulcův ilustrovaný průvodce neapolskou krajinou se stejně jako jeho „římská“ verze dělí do několika částí, i když podstatně kratších. Tou první z nich je samozřejmě úvodní část, kterou zde tvoří kapitola *Povšechné údaje* o jedenácti stranách. Ta plní funkci obecného seznámení se s krajem, ale především s jeho starobylou historií, sahající údajně až do dob děje Homérovy epiky, později Vergiliových zpěvů.²⁵³ Tak se již na začátku průvodce setkáváme s antikou, která byla počátečním impulzem historie této oblasti a modifikátorem jejího dalšího vývoje v římské říši. Tato kapitola ostatně odpovídá úvodní kapitole v *Šulcově*

²⁵¹ Tamtéž, s. 165-167.

²⁵² Tamtéž, s. 168-169.

²⁵³ Šulc, Č. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí*, s. 6.

Římě, ta je však začleněna do praktické části. V *Neapoli* stojí praktická část (neboli *Praktické pokyny*) na bázi stejné jako v předchozím průvodci-cestovatel zde na skoro dvaceti stranách najde informace ohledně měny, lístků, příjezdu, hotelů apod.

Po praktické části následuje část popisná, opět v mnohém podobná svému římskému protějšku, co se textové a obrazové stránky týče; podstatnou výjimkou je však množství plánů, neboť *Neapol* obsahuje pouze jediný.²⁵⁴ Autor se zde nejprve na čtyřiceti třech stránkách věnuje Neapoli, tedy cílovému městu tohoto průvodce, a poté již přechází k přilehlému okolí. Nejprve na západ, kde se v rámci deseti stran věnuje městům jako Pozzuoli, Baiae, Misenum a Cumae nebo ostrovům Procidě a Ischii, poté na východ. Zde dominuje návštěva Pompejí, průvodce ale nevynechává ani další významné lokace jako Herculaneum, Vesuv, Castellamare, Sorrento, Capri, Amalfi, Salerno nebo Paestum. Celkem se o východní části Neapolska rozepisuje na více jak čtyřiceti stranách, touto antickou částí jižní Itálie se tedy zabývá takřka stejně jako neapolskou metropolí.

Neapol a její starověké pozůstatky může čtenář takřka vynechat, neboť jak mu sděluje sám autor, „z dob antických nedochováno tu téměř ničeho.“²⁵⁵ Jedinou výjimkou skutečně hodnou naší pozornosti je místní Museo nazionale, prezentováno velice podrobně na více než patnácti stranách a skrývající mezi jinými také poklady měst zničených vesuvským výbuchem. Autor v této kapitole, rozdělené podle podlaží, pečlivě vyjmenovává zde uložené obzvlášť význačné artefakty (ty nejvýznamnější navíc obdařuje hvězdičkou) a umělecká díla jako pompejské mozaiky (např. mozaika Alexandra Velikého), sochy (tančící Faun), interiérové vybavení, ale i ženské toaletní potřeby, další předměty denní potřeby či potraviny.²⁵⁶

Lze-li soudit dle prostoru, který průvodce věnuje západní části neapolské oblasti ve srovnání se zbytkem svého rozsahu, nemělo by se jednat o oblast příliš bohatou na turisticky zajímavé atrakce. Navzdory prvnímu dojmu však západní

²⁵⁴ Z tohoto důvodu jsme tudíž usoudili, že se budeme raději soustředit na stránku obsahovou.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 9.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 55-70.

část italského jihu skrývá zajímavé množství antických pozůstatků, odhlédneme-li od srovnání s Římem nebo Pompeji. K těmto starobylým monumentům řadí náš průvodce například pozůstatky vil slavných Římanů včetně Cicerona nebo Caesara, Flaviův amfiteátr, dosud dobře zachovalý, Neptunův chrám, Serapeum, Puteolaneum nebo Via Herculea, vše v Pozzuoli, dále ale také kupříkladu lázeňské město Baiae, opět s pozůstatky vil či chrámů či cumský amfiteátr nebo místní akropole.²⁵⁷

Nejvíce pozornosti z antických lokalit soustředí průvodce po Neapoli a okolí samozřejmě východnímu Neapolsku a jeho historickým a krajinným dominantám Pompejím a Vesuvu, nejvýznamnějším oblastem tohoto regionu, které najdeme na čtrnácti stranách celkem. Není proto divu, že tamní doprava je uzpůsobena turistům a nabízí přímo okružní jízdu, tzv. Ferrovia Circumvesuviana, jež vede až k pompejským vykopávkám (Pompei Scavi).²⁵⁸ Alternativ je zde více (o těchto a dalších možnostech se zmiňuje i Michal Navrátil ve svém průvodci, viz kap. 2.2). V kapitole zabývající se čistě Vesuvem se autor věnuje především těmto turisticky užitečným informacím, kdežto na historické události spojené s výbuchem upozorňuje jen letmo včetně prvotního výbuchu roku 79 n. l.:²⁵⁹

„Tento izolovaný, z úrodné Campanské roviny kuželovitě se vztyčující vulkán, jež Lucretius i Virgil *Vesuvus* nazývají, projevil svoji činnost v starověku poprvé za císaře Tita, kdy 14. srpna 79. mocným výbuchem zničil Pompeje, Herculaneum a Stabii. [...]“²⁶⁰

Pompeje představují hned po Vesuvu další zastávku hodnou návštěvy neapolského turisty. Zde se autor pro nás nejpodstatnějším výbuchem ze dne 24. srpna zaobírá mnohem více, kdežto ostatní výbuchy nemá v tomto kontextu důvod připomínat a také tak již nečiní. Součástí Šulcova úvodu do „pompejské problematiky“ je i jejich objevení v roce 1748 a následné vykopávky, jichž se

²⁵⁷ Tamtéž, s. 80-85.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 88-89.

²⁵⁹ V souvislosti s Vesuvem jsme se již u Stejskalova díla, našeho vůbec prvního zkoumaného poutního průvodce, zmínili o rozporuplné dataci obou průvodců, viz podkap. 2.1.1.1.1.

²⁶⁰ Šulc, Č. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí*, s. 91.

v pozdějším období ujal i italský archeolog G. Fiorelli, nicméně výkopy neustávají ani v následujícím století a v době vydání Šulcova průvodce údajně zahrnují až sto dělníků a k dalším objevům vybízí stále ještě polovina neodhaleného města.²⁶¹

Přestože Šulcův průvodce volí z většiny jazyk prostý a Pompeje nejsou výjimkou, je čtenáři přeci jen umožněno začíst se do poměrně podrobného, a díky tomu i relativně zajímavého členění města, jak jej průvodce zaznamenal na začátku minulého století. To je třemi hlavními ulicemi (Strada Stabiana, Strada di Nola a Strada del l'Abbondanza) rozděleno do šesti distriktů (regiones) a dále děleno podle bloků domů (ohrazených ze všech čtyř stran ulic) na tzv. insulae. Význam nálezů města tedy tkví díky oné mohutné erupci především v jeho informativnosti o tehdejšímu stavu římského města jakožto celku, přední místo ovšem zaujímá římský dům, do té doby veřejným i odborným kruhům (na rozdíl od zachovalých chrámů, therm a bazilik) utajen.²⁶²

Část, jež se zabývá Pompejemi pouze v obecné rovině, zakončuje autor představením typického římského rodinného domu včetně všech jeho běžných obytných jednotek a výzdoby, v tomto případě se jedná slovy autora o „živě zbarvené fresky rázu po většině erotického.“²⁶³

U konkrétních památek, jež v Pompejích stojí za navštívení, je Šulcův průvodce v jistém ohledu poměrně obsáhlý, a čtenáře s těmi nejhodnotnějšími (ale samozřejmě jen těmi, které byly objeveny před jeho vydáním) seznamuje hned na osmi stranách. Mezi v oné době známé objekty patří například Malé divadlo o kapacitě patnácti set sedadel, Velké divadlo s dvojnásobným počtem sedadel, Forum triangulare, Isidin chrám, Aeskulapův chrám, Casa del Citarista s nalezenou sochou Apollona (dnes v Národním muzeu v Neapoli), Casa dei Diadumeni, dům Epidia Sabina, Casa di Balbo, dům Cornelia Rufa, budova Lupanare, „o jejímž významu obscénní malby a nespočetné nástěnné nápisy

²⁶¹ Tamtéž, s. 95.

²⁶² Tamtéž, s. 95-96.

²⁶³ Tamtéž, s. 96.

nepřipouštějí nijaké pochybnosti,²⁶⁴ dům Marca Lucretia s dobře zachovalými malbami, dům Lucretia Frontona, Casa dei Giornalisti, Casa di Orfeo, Villa M. Arria Diomeda, významná především osmnácti nalezenými těly a hojnými zásobami ve sklepení a pánem domu s jeho otrokem u zahradních dvířek, dále Chrám Fortuny, nedokončený chrám Jupiterův, Vespasianův chrám, Venušin chrám či chrám zvaný Basilika.²⁶⁵

Nejdůležitějšími památkami se v Šulcově průvodci staly Thermae Stabianae, lázně z 2. století př. Kr., zahrnujícími palestru (venkovní prostranství pro gymnastická cvičení), apodyterium (mužské lázně s úborovnou), tepidarium (potnou koupel), caldarium (horkou koupel), frigidarium (studenou koupel) a ženské lázně. Kromě nich je historicky významný především Domus Vettiorum (Casa dei Vetti), sloužící jako předobraz římského domu díky plně zachovanému vybavení a výzdobě zejména ve velké síni. U popisu této budovy si dává průvodce obzvlášť záležet²⁶⁶:

„[...] V pravo od vchodu v uzavřeném výklenku priapus; v atriu rozkošné obrazy. V prvému pokoji na levo malby rázu mythologického, opětvující se i v následujících dvou jídelnách; v sloupoví peristylu vzácné stoly z mramoru a hojnost sošek s umělými vodotrysky. Hlavní atrakcí domu je však *velká síň* v pravo, opatřená střechou i okny na ochranu přeskvostně provedených a výtečně zachovaných **nástěnných maleb*, představujících rozkošné scény s amoretty a výjevy bájeslovné. Vedle této nádherné místnosti leží menší peristyl se dvěma pokojíky; odtud zpět ku vchodu, kde za druhým, vedlejším atriem ukryta kuchyně s veškerým nalezeným příslušenstvím a soukromý kabinet majitelův s obscénními malbami a soškou priapa.“²⁶⁷

Dále se v Pompejích nachází značně rozsáhlý Casa del Fauno, zabírající celou jednu insulu, v němž byla nalezena nejen soška Fauna, po níž dům nese jméno, ale také slavná mosaika bitvy Alexandra Velikého. Mohutný je také Apollonův chrám s několika plastikami římských božstev (již v té době

²⁶⁴ Tamtéž, s. 99.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 98-105.

²⁶⁶ Ponechána stylizace autora.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 100-101.

umístěných v neapolském muzeu) a Amfiteátr s kapacitou 20 000 míst a rozměry 135 m a 104 m. Mimo to Šulcův průvodce nevynechává ani zmínku o místním muzeu se sádrovými odlitky nalezených těl, leč menších rozměrů, než je tomu u muzea v Neapoli.²⁶⁸

Kromě dříve navštíveného Vesuvu a nyní i Pompejí neopomíná ani již výše zmíněná města zasažená výbuchem, ovšem na rozdíl od Pompejí se jim věnuje poměrně okrajově. Herculaneum si tak v knize nevysloužilo více jak jeden následující odstavec, aniž by zde čtenář našel zmínku o jedné z nejdůležitějších zachovalých budov Ville papyrů (samotné nalezené papyry ovšem zmíněny jsou):

„Vchod ku novodobým vykopávkám této starořecké druhy *Herakleie*, současně s Pompejemi zaniklé (*Scavi de Ercolano*), vzdálen jest 15 min. od hlav. nádraží v Portici a 7 min. od stanice *Pagliana* dráhy lokální (vst. 2 L.; v neděli zdarma); návštěva má však význam pouze pro archeologa. Za prvních (rakouských) výzkumů 1719 odkryto divadlo pro 3000 osob a slušné množství soch, bronzů, nástěnných maleb a papyrusů, ale další, bez plánu prováděné pátrání setkalo se jen s nepatrnými výsledky. Jinak zařízení i výzdoba objevených staveb nijak se neliší od nálezů Pompejských. Dnes konány vykopávky za přispění i dozoru vlády; ředitelem akce jest prof. De Petra.“²⁶⁹

Některé z navštívených lokalit jsou na tom o poznání lépe, například Capri, jedná se ale o města (či ostrov), v nichž sice lze nalézt antiku (jak průvodce uvádí, za dob Tiberiových se jednalo o středisko tehdejšího světa²⁷⁰), ta je ale obsažená jen dosti marginálně. Výjimku představuje jedině Paestum, svým dosud starověkým rázem významnou měrou přispívající k antickému jihu.

Na prohlídku starověkých ruin řeckého Paesta (dnešního Pesta) doporučuje průvodce jen pár hodin, což se může zdát až příliš, vezmeme-li v úvahu, že hlavními a víceméně jedinými pamětihodnostmi již v raném středověku opuštěného města jsou tři chrámy a amfiteátr. Na druhou stranu nelze stavbám upřít jejich monumentálnost, můžeme-li věřit velice pochvalnému

²⁶⁸ Tamtéž, s. 101-105.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 89-90, ponechána textová stylizace autora.

²⁷⁰ Tamtéž, s. 112.

a všímavému popisku každého z chrámů.²⁷¹ Nejvíce zaujat je autor prvním a druhým jmenovaným chrámem, chrámem Neptunovým, „pravým ztělesněním nejušlechtlejšího dorského stylu z doby před Perikleem,²⁷² a tzv. Basilikou, jejíž stavbu ovšem na rozdíl od Neptunova chrámu popisuje relativně stroze (viz následující ukázka):

„Vedlejší, jižní soubor padesáti sloupů (18:9) náleží dvojitému chrámu, bezdůvodně nazvanému *Basilica*, jehož délka obnáší 54 ½ a šířka 24 ½ m a jehož vnitro rovněž přepaženo ve směru podélné osy sérií dalších, leč štíhlejších sloupů; z těch zachovány toliko tři, spolu s architravem a skomolenou římsou. [...]²⁷³

V celku věnovanému Paestu není opomenut ani úvodní krátký historický vývoj města a u druhého chrámu jsou podobně jako u Pompejí vyzdvihnuty vykopávky, které se zde na počátku 20. století konaly.²⁷⁴

²⁷¹ Tamtéž, s. 125-128.

²⁷² Tamtéž, s. 126.

²⁷³ Tamtéž, s. 127.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 127.

2.1.2 České průvodce za antikou vydané v letech 1918-1945

Průvodce za antikou, jež jsme si dosud představili, jsou pravděpodobně prvotními průvodčími knihami s touto tematikou vyšlé na českém území a v českém jazyce. Jejich cílem nebylo výhradně turistické poznávání antických lokalit, nýbrž tento účel cesty se zde minimálně mísil, ne-li zcela nepřecházel do pozadí ku prospěchu účelu jinému, tj., poutnímu. Stejně je to i v případě průvodců novějších, jež vyšly v meziválečném období. V meziválečném z toho důvodu, že v rámci exemplářů v této kapitole zkoumaných skutečně ani jeden nevznikl v období let 1939 až 1945, nýbrž všechny byly vydány téhož jubilejního roku 1925. Jak jsme již viděli v úvodu k Šulcově společnosti, ani v jeho případě válka jeho cestovní kanceláři a nakladatelství v jednom nepřála, a poslední průvodce byl vydán nejvýše roku 1914. I toto další časové vymezení 1918-1945 je proto vhodné vnímat jen jako formální.

Průvodce, kterými se budeme zabývat v této části práce, jsou celkem čtyři a všechny směřují do Itálie, z toho dvakrát opět do Říma. Jedná se konkrétně o Kolískovu *Poutní knížku moravsko-slezské pouti do Říma v milostivém létě 1925*,²⁷⁵ Mariovu *Italii: cestovní příručku*,²⁷⁶ o *Průvodce Římem* od Jaroslava Kulače²⁷⁷ a o Navrátilova *Průvodce po Italii*.²⁷⁸ Navzdory tomu, že J. Kulač v názvu svého průvodce neuvádí výrazů náboženského charakteru, i v jeho případě se jedná o průvodce poutního. Jedinou výjimkou v uvedeném seznamu je tak Jaroslav Maria, jenž onen jubilejní rok ze své příručky zcela vypouští. Přestože Flekáčková průvodce dělí od těchto tří průvodců takřka padesát let, razantního rozdílu si zde nevšimneme. Pro markantnější diferenciaci bychom se museli obrátit až k dalšímu období, a to už není předmětem této kapitoly a práce.

²⁷⁵ Kolísek, Alois. *Poutní knížka moravsko-slezské pouti do Říma v milostivém létě 1925*. Brno, Olomouc: Národní výbory poutní 1925.

²⁷⁶ Maria, Jaroslav. *Italie: cestovní příručka*. Vyškov na Moravě: F. Obzina 1925.

²⁷⁷ Kulač, Jaroslav. *Průvodce Římem*. Praha: Československá akciová tiskárna 1925.

²⁷⁸ Navrátil, Michal. *Průvodce po Italii. Vzpomínky a praktické pokyny. Za českou stopou*. Praha: vlastním nákladem 1925.

Textová, slovní či obrazová stylizace se tak nijak nezměnila, a jediným posunem, který zůstává nejvíce viditelným, je posun časový.

2.1.2.1 POUTNÍ PRŮVODCE PO ITÁLII, KONKRÉTNĚ PO ŘÍMĚ

2.1.2.1.1 Alois Kolísek

Poutní knížka moravsko-slezské pouti do Říma v milostivém létě 1925

K osobnosti a dílu Aloise Kolíška

Alois Kolísek (*1868, †1931) se narodil v Protivanově na Prostějovsku. do 12 dětí, z nichž se 6 vydalo na duchovní dráhu. Vystudoval české gymnasium v Brně, na němž abituloval roku 1887, poté nastoupil na bohoslovecký ústav (rovněž v Brně) a roku 1891 byl vysvěcen na kněze. Mezi lety 1891-1892 pobýval jako kooperátor v Náměšti u Brna, než ho biskup dr. Bauer poslal na studium do Říma, v němž o rok později získal titul doktora filozofie. Po návratu do vlasti působil jako kooperátor v Miloslavi a později katecheta a duchovní správce zemského ústavu hluchoněmých v Ivančicích. V roce 1898 se stal profesorem náboženství na české reálné škole v Hodoníně, kde zůstal po dobu jednadvaceti let.²⁷⁹

Za svou činnost získal dvě vyznamenání-kříž Pro ecclesia et pontifice a medaili Benemerenti, stejně jako se mu poté dostalo několika dalších poct, mj. jmenování čestným komořím papežským (monsignore), čestným předsedou Spolku slovenských umelcov, čestným členem Křesťansko-sociálního spolku v Němčicích u Ivančic či Lurdského spolku v Praze. Svým úsilím se snažil o porozumění mezi českým i slovenským národem, za první světové války vytvořil v Hodoníně buňku odbojové organizace Maffie a spolupracoval se

²⁷⁹ Žiškova-Moroňová, Katarína. *Alojz Kolísek (1868-1931) v kontexte slovenských dejín.*

Historický časopis Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava: Slovak Academic Press, s r. o., 42 (1), 1994 42, s. 21-43, zde s. 21.

Slovenskem. Byl členem slovenského komitétu Národní rady československé a později poslancem Národního shromáždění.²⁸⁰

Mezi Kolískovy další význačné aktivity patří rovněž několikaleté pořádání poutí do Lurd a Itálie, na nichž se podíleli i jeho dva bratři a o nichž z jeho pera vyšla díla jako *Do Lourd! Popis české pouti do Lourd, pořádané 1913* „Spolkem poutníků česko-slovanských do Lourd a jiných posvátných míst“ (1914) nebo *Do Říma, Assisi: pamätnica slovenskej terciárskej púti 1923* (1924). Kolísek se do značné míry zajímal také o církevní problematiku, přičemž na toto téma publikoval několik pojednání jako *Borba katolíkov za slovenčinu a slobodu* (1928) nebo *Cyrillo-methodějství u Čechů a u Slováků* (posmrtně 1935). Rovněž je autorem biografie Andreje Hlinky (*Andrej Hlinka*, 1924).

Poutní knížku moravsko-slezské pouti do Říma v milostivém létě 1925 sepsal Alois Kolísek k příležitosti prvního ze čtyř jubilejních let 20. století. Hned ze začátku svého čtenáře-poutníka stejně jako Sedláček upozorňuje na skutečný účel cesty, jímž má být „pouť-nikoli výlet,“ a její účastníci tudíž mají být „poutníky, nikoliv turisty!“²⁸¹ Stejně tak jako jiní autoři, A. Kolísek také upozorňuje na svaté přijímání a zpověď, jež jsou nutnou součástí zisku odpustků, a nevynechává praktické rady ohledně potřebné výbavy (zvláštního upozornění se zde dostává ženám, jejichž šat nesmí být svým střihem až příliš moderní, nebo poutníkům z venkova, jejichž kroj je sice povolen, ale nesmí se jednat o kostým!²⁸²), podrobných informací k organizaci pouti a její správě (rozdělení do skupin, jejich vedení, povinnosti), pokyny k pobožnostem, jídlu, kouření, ubytování, financím, audienci u svatého otce a jiným záležitostem. Pokyny předává poutníkům celkem na jedenácti stranách.

Samotná cesta trvá od 18. září do 2. října a je podrobně popsána v sedmistránkové kapitole *Poutní a jízdní řád*, jedná se tedy o dva týdny dlouhou pouť, přičemž na Řím a jeho památky i pobožnosti je určeno šest dní. Jedná se

²⁸⁰ Kalendovská, Jiřina et al. Msgr. univ. prof. PhDr. Alois Kolísek. In: *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [on/line] [cit. 26.8. 2021]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=189.

²⁸¹ Kolísek, A. *Poutní knížka*, s. 3.

²⁸² Tamtéž, s. 4-5.

tak o dobu, jež Č. Šulc označil za minimální nutnou pro prohlídku²⁸³ (Šulc ovšem není průvodce poutní, a nepočítá tak se zvláštními pobožnostmi). a svou délkou se liší například od Kulačova průvodce, jak zjistíme později. Součástí programu je i počáteční pobožnost před odjezdem, konaná hromadně v Brně a Olomouci. Hlavní program římský je sepsán do desíti bodů, z nichž tři představují pobožnosti k českým světcům (svatý Václav, Jan Nepomucký, Cyril a Metoděj), jedna mši svatou a jedna přijímání u papeže. Dalšími body jsou pak jubilejní návštěva čtyř bazilik, katakomb, misionářské výstavy, „rozličných“ chrámů, Fora Romana s Colosseem a uměleckých sbírek vatikánských.²⁸⁴ Díky němu je patrné, jaké pohanské pozůstatky z dob antických zastávaly tu nejvýznamnější roli jak pro poutníky, tak pro turisty.

Kolískova poutní knížka představuje pouze jakousi příručku, která se co do rozsahu nemůže rovnat klasickým průvodcům, ale ani těm poutním, jež předcházely anebo následovat budou (J. Kulač). Kde je čtenář zvyklý na rozsáhlý výklad, tam se setkáme v tomto případě se *Stručným popisem cesty* na pouhých 20 stranách, který zahrnuje jak velice zběžný popis trasy vlaku s míjenými městy a jejich okolím („Břeclav [...] leží nad řekou Dyjí, přítokem Moravy. [...] Míjíme pověstné Moravské pole, za Gänserdorfem [...] odbočujeme [...] a vjíždíme do Vídně [...]).“²⁸⁵ Svým popisem Kolísek zapadá mezi poutnická díla Himmla a Sedláčka, tedy průvodce odlišující se od ostatních prací svými cestopisnými prvky, zejména jistou mírou subjektivity. Tu nepostrádá ani Kolískova poutní příručka, proložená větami jako „Nedovedu odolati, abych [...],“²⁸⁶ případně „Nedivíme se, že [...].“²⁸⁷ V celém díle je tedy dosti znatelná osoba autora, využívajícího k popisu prvních osob singuláru i plurálu a vyjadřujícího své preference namísto těch „univerzálních.“ Nelze opomenout fakt, že podobně jako ostatní české průvodce, i tento autor nevynechává zajímavé body české historie, jež v Itálii lze najít (např. v souvislosti s Florencií je zde

²⁸³ Šulc, Č. *Šulcův illustrovaný průvodce. Řím, část praktická*, s. 20.

²⁸⁴ Kolísek, A. *Poutní knížka*, s. 17-18.

²⁸⁵ Tamtéž, s. 21.

²⁸⁶ Tamtéž, s. 27.

²⁸⁷ Tamtéž, s. 35.

zmiňován Karel IV.²⁸⁸). Celkový styl Kolískova textu tak působí vřelým dojmem s přítomnými emocemi, živými popisky a příběhy spojenými s danými místy (k České koleji připojuje A. Kolísek velice poutavý příběh spojený s jejím budováním²⁸⁹). Navíc se A. Kolísek ani příliš „nevyžívá“ v číselných údajích, a proto jich nejhojněji nalezneme víceméně jen v odstavci k Bohemicu. Obrazových příloh či map zde vůbec nenajdeme.

K Římu se Alois Kolísek dostává až na čtyřicáté třetí straně, a po vzoru svého úvodu předkládá i zde program, zaměřený na „památky na naši vlast,“ nyní ve dvanácti bodech. Jedná o kostely, v nichž Češi mohou najít upomínky na své svaté či na některé významné osoby a události (Karel IV., Mysliveček, k událostem patří např. Bílá hora). Přestože z hlediska našeho zaměření na antiku nepředstavuje tento program zásadnější téma, můžeme si povšimnout alespoň lokací, jež zahrnují i původně antický kostel Santa Maria in Trastevere.²⁹⁰ Pak již jen následuje sedmistranný náboženský text *Svatý Cyril a Metoděj v Římě* od Vladimíra Štátného, než se čtenář definitivně rozloučí s Římem. Cesta je zakončena popisem Janova, Livorna a dalších italských a rakouských měst, jimiž se projíždí cestou zpět, proloženým slovníčkem nejpotřebnějších výrazů.²⁹¹ Na zhruba dvaceti stranách je obsáhlý abecední seznam cestujících, rozdělených podle místa původu (Brno, Olomouc) a s uvedením profese. Zakončení probíhá ve formě *Připomenutí*, apelujícího na poutníka, aby se choval v dobrém zájmu ostatních spolucestujících a snášel drobné nepohodlí s trpělivostí a pokorou.²⁹²

Vzhledem k praktické nepřítomnosti zmínek o památkách antického Říma v tomto díle nelze hodnotit jeho faktickou správnost, nebudeme-li se zaměřovat na památky novější, což není v zájmu této práce. Proto se tomuto bodu v hodnocení tentokrát vyhneme. Závěrem tedy můžeme říct, že ačkoli se jedná o pouť do Říma jako v případě F. Stejskala a J. Sedláčka (také P. Kristina), minimálně na papíře jeví A. Kolísek o antický Řím jen minimální zájem.

²⁸⁸ Tamtéž, s. 35.

²⁸⁹ Tamtéž, s. 41.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 43.

²⁹¹ Tamtéž, s. 61.

²⁹² Tamtéž, s. 90-91.

2.1.2.1.2 Jaroslav Kulač *Průvodce Římem*

K osobnosti a dílu Jaroslava Kulače

Jaroslav Kulač (*1887, †1970) byl knězem a členem pražské metropolitní kapituly. Po dosažení nižšího vzdělání pokračoval na kolej De Urbana Fide v Římě, roku 1912 zde získal titul doktora teologie a byl vysvěcen na kněze v kostele Bohemica. Po návratu do Čech téhož roku působil do roku 1916 jako kaplan v Kolíně, poté tři roky ve vojenské duchovní správě a po válce opět jako kaplan na původním místě, z něž roku 1929 povýšil na administrátora a o pár měsíců na děkana. Roku 1930 se stal sekretářem kolínského vikariátu a dva roky nato metropolitním kanovníkem. Ve třicátých letech vystřídal různé pozice na pražské arcidiecézi, přiseděl u zkoušek na teologické fakultě a gymnáziích v Českém Brodě a Kolíně nebo na dívčím akademickém gymnáziu v Praze II a v Kralupech nad Vltavou. Ve čtyřicátých letech byl kancléřem arcibiskupským.²⁹³

Jaroslav Kulač byl vedle své běžné duchovní kariéry také poměrně literárně činný a kromě našeho průvodce sepsal řadu dalších publikací, např. detektivní hru *Krádež v rychlíku* (1923), *Květen v Lurdech: 32 májových promluv* (1923-1927), *Květen ve Fatimě: třicetdvě májové promluvy* (1946) či *Marcel, student-ministrant* (1946), stejně jako přeložil několik děl od italských autorů Antonia Cojazziho (*Pier Giorgio Frassati: život vítězného mládí* 1934, *Život vítězného mládí: pátý až šestý tisíc* 1938) a Giuseppeho Ricciottiho (*Život Ježíše Krista* 1947).

Již potřetí se v této práci setkáváme s poutním průvodcem po Římě, tentokrát méně odlišným, než jak tomu bylo u předešlého autora Aloise Kolíska. *Průvodce Římem* sepsal jeho autor Jaroslav Kulač s tím samým cílem svých předchůdců usnadnit poutníkům návštěvu věčného města. Jelikož se i v tomto

²⁹³ ThDr. Jaroslav Kulač. In: *Knihovna pražské metropolitní kapituly*. [online] [cit. 28.8. 2021]. Dostupné z: <https://kpmk.eu/kpmkeu/index.php/kapitula/clenove-kapituly/instalovani-1918-1950/106-thdr-jaroslav-kulac>.

případě jedná o rok pouti spadající na první jubilejní léto 20. století, výprava probíhá za účelem získání devocionálií, tj., odpustků.

I přes tyto společné prvky lze hned zkraje narazit na rozdíl, jenž tohoto na první pohled velice podobného poutního průvodce odlišuje od ostatních poutních knížek- Jaroslav Kulač totiž, ačkoli sepsal průvodčí knihu poutní (čemuž slouží za důkaz nejen obsah doprovodného materiálu v podobě pokynů či hymnů a primární výslovné určení křesťanům-poutníkům, ale rovněž fakt, že výtěžek z prodeje jde na výchovu salesiánského dorostu), nestaví do takové míry duchovní rozměr cesty nad ten turistický neboli poznávací (respektive jiný účel cesty alespoň slovně připouští a neodrazuje od něj). Ostatně již v první větě své předmluvy praví, že „přijdou do Říma přemnozí poutníci, jichž touhou bude nejen obdivovati velkolepé zbytky staré někdejší slávy, umělecké památky největších mistrů stavitelství, sochařství a malířství, nýbrž budou v první řadě chtít pokleknouti na hrobech sv. mučedníků a uctít zemi posvěcenou krví, prolitou za svatou víru.“²⁹⁴

J. Kulač nenabízí přehled běžných rad k výbavě, chování atd., ani neobsahuje základní informace k Itálii a jejímu počasí, měně apod. V tomto ohledu se nejvíce blíží Josefu Flekáčkovi, a podobně jako ostatní poutní průvodci zahrnuje na dvou stranách jen informace ohledně odpustků a kroků k jejich zisku. Dále také vkládá *Hymnu papežskou*²⁹⁵ kromě stručné *Předmluvy* již čtenáře čeká pouze samotný popis města, rozdělený do dvanácti částí dle procházek (jedna má pak trvat půl dne; samozřejmostí je neustálý návrat do Vatikánu a chrámu sv. Petra).²⁹⁶

Vizuální stránka Kulačova průvodce odpovídá dobovým zvyklostem a přístupu předcházejících knih-velké množství relativně jednolitého textu přerušeno jen tučnými podnadpisy jednotlivých monumentů (toto označení není samozřejmé pro každou pamětihodnost-některé jsou rozlišeny jen rozestupy mezi písmeny) jest rozčleněno do dvanácti kapitol podle půldenních prohlídek

²⁹⁴ Kulač, J. *Průvodce Římem*, s. 7.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 6.

²⁹⁶ Tamtéž, s. 7.

a doplněno jest černobílými fotografiemi. Mapy, které by poutníkovi usnadňovaly orientaci, opět chybí, a cesty jsou tak popsány výhradně slovně. *Průvodce Římem* Jaroslava Kulače tudíž velice jednoduše zapadá k exemplářům, s nimiž jsme se již seznámili.

S *Průvodcem Římem*²⁹⁷ se opět dostáváme k prvku, na nějž jsme u průvodčích knih zvyklí, a tím je řádný kulturněhistorický (případně jen historický) výklad. J. Kulač zde stojí ve zcela převažující opozici s A. Kolískem, jenž svůj text z velké části oprostil od „tíživého“ výkladu a ponechal jen jemu libé informace. J. Kulač se na druhou stranu navrácí ke svým předchůdcům z počátku 20. století a opět čtenáři nabízí odstavce „nahuštěné“ základními údaji, vyskytujícími se ve většině průvodců. Číselné údaje poskytuje většinou s mírou, často vůbec, např. k popisu stavby Colossea (myšlena architektonická stránka, v rámci historie je naopak J. Kulač výjimečně podrobný) jich sice uvádí hned několik, ale v porovnání se Stejskalem je J. Kulač poměrně stručný:

„[...] Ještě stojí přes polovici stavby, 4. poschodí z trámů travertinových v elipse zvýší 48.5 m., obvodu 524 m., osa delší 188 m., kratší 156 m. [...] 80 branami se vcházelo (33.-54. se uchovaly). Ač hořejšímu poschodí schází 47 oblouků, 2. kruhu 44, přece lze viděti velikost stavby, která 87.000 diváků mohla pojati [...]. Místo zápasů 86 m. dl., 54 m. šir. [...].“²⁹⁸

F. Stejskal tedy poskytuje v tomto úryvku 14 číselných údajů, kdežto Kulač pouhé čtyři: „Výška Kolosea obnáší 49 m, osy elipsy 188 a 156; [...] Divadlo mohlo navštívit pohodlně 80 000 diváků [...].“²⁹⁹

Celkově je J. Kulač na informace, jež poskytuje čtenáři, štědrý, a jeho historický výklad je obvykle obšírný, obsahující dějiny monumentů často od jejich vzniku až po novověké období (bylo-li pro dané pamětihodnosti nějak bohaté na události). Tak se děje i v případě Colossea, jehož poměrně dynamická historie sahá (podle J. Kulače) až do 18. století. Popisu Colossea tak věnuje celkem stranu a půl hustého textu. Ten se nedá považovat za prostý a stručný,

²⁹⁷ Kulač, Jaroslav. *Průvodce Římem*. Praha: Československá akciová tiskárna 1925.

²⁹⁸ Stejskal, F. *Poutní průvodce po Itálii*, s. 86-87.

²⁹⁹ Kulač, J. *Průvodce Římem*, s. 118.

jako například v případě J. Flekáčka, F. Stejskala nebo Č. Šulce. Naopak si J. Kulač zakládá v celém průvodci na textu barvitějším a spíše podrobnějším než zběžnějším, s jistou dávkou dramatickosti zejména ve věcech náboženských. U Colossea to pak vypadá následovně:

„[...] Řím nestačí dávat oběti pro krvelačné pohany; i z provincií musili křesťané býti sem dodáváni. Z tisíců umučených jmenuji jen některé: [...] A co svatých sem přišlo pomodlit se!“³⁰⁰

Ve srovnání s Františkem Stejskalem ovšem ani Jaroslav Kulač není tak patetický, jak dokládá již dříve použitá Stejskalova ukázka:

„Kolik křesťanů tu zemřelo před očima pohanských Římanů. Sv. Řehoř vzal do ruky hrst země a smáčkl ji, až vytekla krev, a řekl žádajícímu ostatků: »Ejhle krev mučeníků. Toť země posvátná.«“³⁰¹

Náboženský účel cesty je patrný i v samotném hlavním textu. Již v úvodu knihy J. Kulač osvětluje praxi s odpustky a návštěvami jubilejních kostelů, konkrétně sedmi (včetně některých s antickým původem, jak již víme z kapitoly o Kolískově průvodci). Na jejich význam pro získání devocionální upozorňuje i v rámci popisu jednotlivých kostelů a chrámů, ve Vatikánu pak neopomíná zmínit vatikánskou výstavu, kterou kongregace Propaganda uspořádala k jubilejnímu létu onoho roku.

Antice Jaroslav Kulač věnuje prostor nemalý, přesto i on poskytuje více prostoru bazilikám a kostelům, často samozřejmě vzniklým až v raném středověku či později. Nejmonumentálnější starověkým památkám poskytuje prostoru někdy více, někdy méně. U Andělského hradu,³⁰² Konstantinova oblouku³⁰³ nebo Caracallových lázní³⁰⁴ mluvíme o půl straně textu,

³⁰⁰ Tamtéž.

³⁰¹ Stejskal, F. *Poutní průvodce po Itálii*, s. 87.

³⁰² Kulač, J. *Průvodce Římem*, s. 32-33.

³⁰³ Tamtéž, s. 119-120.

³⁰⁴ Tamtéž, 136.

u Pantheonu³⁰⁵ o necelé straně, kdežto u Colossea, Fora Romana nebo ostatních císařských fór, jež se nachází ve své blízkosti (konkrétně fórum Augustovo, Nervovo a Trajánovo) se jedná o úsek delší.³⁰⁶ V případě Fora pak největší prostor představuje kostel s. Kosma a Damiana a Cloaca Maxima, kdy se zejména u druhé jmenované památky setká čtenář s historickým výkladem, jenž je pro J. Kulače poměrně charakteristický.³⁰⁷ Císařské paláce na Palatinu si od autora nevysloužily prakticky žádnou pozornost,³⁰⁸ a Circus Maximus nebo Marcellovo divadlo zde nenalezne čtenář vůbec. Ani významná římská muzea jako to na Kapitolu nebo muzea a galerie ve Vatikánu zde nenašla tolik pozornosti. Výjimkou je kostel v úpatí Kapitolu Santa Maria Ara Coeli, jenž je skutečně neobvykle obsáhlý v porovnání s ostatními průvodci i jinými svatostánky v Kulačově průvodci.³⁰⁹

Uvedenými údaji často odpovídá informacím obsaženým v ostatních průvodcích, v jistých případech je však svou podrobností předčí (např. Colosseum a poměrně podrobné rozebrání jeho „křesťanských“ dějin, viz výše) a jen výjimečně (např. u Colossea se jedná o množství poskytnutých rozměrů, také viz výše) zůstává „pozadu.“ Správností, respektive chybovostí v datech a rozměrech, J. Kulač nevybočuje z řady. Množství nalezených chyb pak odpovídá množství sepsaného textu.

³⁰⁵ Tamtéž, s. 103-104.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 123-124.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 113-120.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 106.

³⁰⁹ Tamtéž, s. 107-108.

2.1.2.2 CESTOVNÍ PRŮVODCE ZA TURISTIKOU

2.1.2.2.1 Jaroslav Maria

Italie: cestovní příručka

K osobnosti a dílu Jaroslava Marii

Jaroslav Maria Mayer (*1870, †1942) se narodil do advokátské rodiny. Vystřídal celkem tři gymnázia v Benešově, v Hradci Králové a v Praze, kde maturoval v roce 1888, po níž nastoupil na právnickou fakultu pražské univerzity. Doktorát získal roku 1893 a poté působil jako koncipient svého otce Karla Meyera v Rakovníku, později i v Hradci Králové. V roce 1898 povýšil na soudního adjunkta do Litoměřic. Svou vlastní praxi si postupně otevřel v Křivoklátě, Berouně a roku 1909 i v Táboře, kde přebýval do svého uvěznění a přesunu do pankrácké věznice až do roku 1942. Odsud byl převezen do Terezína a poté do Osvětimi, kde téhož roku umřel.³¹⁰

Jaroslav Maria se vedle své právnické kariéry notně zajímal o historii, umění a literaturu, což je patrné zejména v jeho literární činnosti. Je autorem mnoha esejí, článků, divadelních her a románů s těmiž náměty, uveďme například *Hellenskou kněžnu: zpěv o Tristaně ve třech dějstvích* (1911), *Michelangela Buonarottiho: renaissanční fresku třídílnou* (1912), *Torquata Tassu: tragedii o 4 dějstvích* (1918) nebo román *Werther* (1918). Většina jeho prózy však zasahuje do Mariovy doby a často je společensko-kritického charakteru, mezi jinými *Svěťice, dámy a děvky* (1927) nebo *Dekameron melancholický* (1927). Některá z jeho děl se pak přímo týkala právní sféry a zaznamenala zároveň velký úspěch i kontroverzi, jako jeho soudní trilogie tvořená romány *Spravedlnost* (1917), *Panstvo v taláru* (1924) a *Váhy a meč* (1928). U těchto děl bylo uvažováno pro „vrhání špatného světla“ na justici o konfiskaci, k níž ale nakonec nedošlo.³¹¹ Kritika na Mariova díla se však

³¹⁰ Opelík, Jiří. *Maria*. In: Opelík, Jiří et al. *Lexikon české literatury*, Svazek I M-O. Praha: Academia 2000, s. 114-117, zde s. 114-115.

³¹¹ Lešikarová, Jana. *Ďábelský spisovatel Jaroslav Maria*. Tvar. Literární obtýdeník. 11, 29. května 1997, s. 17.

snášela neustále a autobiografie, kterou sepsal a zanechal ve své pozůstalosti, byla vydána teprve v nedávné době.

Mariovým nejvýznamnějším počinem pro tuto práci jest cestovní příručka *Italie*, vedle níž napsal také cestopis, vydaný téhož roku a nazvaný *Italie a my* (1925). Jak si všímá Opelík ve svém příspěvku do *Lexikonu*, vzor pro svou vášeň pro Itálii našel v Zeyerovi, a do Itálie, svého „druhého domova,“ cestoval od roku 1904 takřka každoročně.³¹² Ač Mariův průvodce směřuje do všech možných koutů Itálie, v obou případech antiku spíše upozaduje a věnuje nejvíce prostoru renesančním památkám, jež Apeninský poloostrov nabízí. Řím a Pompeje tak shrnuje na třiceti čtyřech stranách, což je kromě A. Kolíska a M. Navrátila nejméně ze všech autorů směřujících do těchto krajin.

Již v úvodu své čtenáře J. Maria varuje, že je jeho cestovní příručka určená do rukou cestovatelů již obeznámených „alespoň obecně ve výtvarném umění,“ navíc však také „citlivých a pro umění nadšených.“³¹³ Složení kapitol, respektive rozdělení do částí, tomuto tvrzení odpovídá: takřka čtyři sta stran čistého textu dělí autor do čtyř celků. Ty se dále zabývají krajinou (dvacet dva stran), člověkem (sedmnáct stran) a uměním (osmdesát devět stran), z nichž třetí část již zahrnuje i antiku. Více prostoru dává Maria jen části čtvrté, praktické, která pokrývá více jak dvě stě stran.

V první části knihy *Kraj* J. Maria čtenáři přibližuje svým typickým, leč dosti nevybíravým způsobem italské přírodní podmínky. Těmi není nijak nadchnut, protože „necht' přijede poutník odkudkoli, není ani řeči o skvělé a barvitě vegetaci. Přejít Alpami je nenáhlý, kusy italských horských krajů jsou jednodušného rázu [...]“³¹⁴ a „Campagna je vlastně ohromná louže jejíž povrch ztuhl, ale pod nímž se nezdravé látky stále rozkládají a vydechují zhoubu. Velkolepost její tkví jen v nezměrném stesku, vanoucí nade vším, co jest bez viny proklete a nemůže si pomoci. [...] Campagna je paradox: špinavost,

³¹² Opelík, J. et al. *Maria*, s. 114.

³¹³ Maria, J. *Úvodem*. In: *Italie*.

³¹⁴ Maria, J. *Italie*, s. 7.

jednotvárnost, ba zoufalá nuda, ale svými odpornostmi, ubohostmi povznáší, láká a uchvacuje.“³¹⁵

V druhé části nazvané *Člověk* je předestřená povaha, chování a život italského člověka, nyní v mnohem lichotivějším světle než v předešlé kapitole. Pohled na italský národ má stále velice subjektivní charakter a lze zde nalézt až absurdní závěry (např. rychlé a přímočaré rozhodování připisuje Maria podnebí a výživě bez velkého množství masa³¹⁶). Neopomíjí zmínit ani proměnu společnosti vlivem tehdy relativně nového fašismu a silný vliv náboženství, formujícího se v průběhu dějin okolnostmi i italskou povahou. Posledních několik stran k druhému jmenovanému se tak zároveň stalo jakýmsi filozofickým pojednáním. To na jedné straně otevřeně nejen obdivuje, ale též kritizuje italskou společnost, morálku a celkový vývoj silně závislý mimo jiné na katolické víře, ovšem vytvářející osobité a vysoce ceněné umění, našeho autora tolik uchvacující.

Část třetí, *Umění*, již představuje celek relevantní pro naše téma. J. Maria se v něm soustředí na italské památky včetně nejdůležitějších antických pozůstatků (neboli „zřícenin,“ jak je nazývá J. Maria). Zmiňuje tak Forum Romanum, Palatin, Colosseum, císařská fóra, Pantheon nebo Caracallový lázně. Všechny popisy jsou však veskrze povrchní a založené převážně na vizuální stránce patrné i pouhým laickým okem. Ani zde se autor nevyhýbá osobním komentářům, odsuzujícím římskou pokleslou morálku. Děje se tak u Colosseu a lázní, u nichž vyjadřuje svůj odpor k „bestiální krvelačnosti“ Římanů v amfiteátru nebo k „miliskování“ návštěvníků Caracallových therm.³¹⁷ Římskými pamětihodnostmi se J. Maria zabývá mnohem zevrubněji ve čtvrté kapitole, a jelikož byla kniha doprovázena taktéž mapami, najdeme u budov i písmenné označení, případně jeden či dva vykřičníky.³¹⁸ V podrobnější čtvrté

³¹⁵ Tamtéž, s. 10.

³¹⁶ Tamtéž, s. 30.

³¹⁷ Tamtéž, s. 47-48.

³¹⁸ Podobné označení lze rovněž najít i u Baedekera a Šulcovy *Neapole* (u Říma tento způsob označení chybí), tito autoři ovšem využívají hvězdiček.

kapitole je tak čtenář seznámen i s Marcellovým divadlem nebo Konstantinovým obloukem, ovšem o mnohých jiných stavbách, např. Andělském hradu nebo Cirku Maximu zde stopy nenajdeme.

Ještě v rámci třetí kapitoly nezapomíná autor ani na Pompeje, jimž věnuje zhruba stranu textu, a další významné antické lokace. Vše funguje na stejném principu-bez dat, jen s vyjmenováním nejzásadnějších zřícenin, zmínkami o architektuře, celkovým zhodnocením role města a konečně také jeho působením na moderní návštěvníky.

Srovnáme-li tento jeho popis Pompejí s některými z římských památek zmíněných v jiných průvodcích, skutečně nelze říci, že by byl nějak rozsáhlý, zejména vezmeme-li v potaz, že se jedná o celé jedno město s nespočty pamětihodnostmi. Čistému popisu Pompejí totiž věnuje J. Maria jen jednu stranu, kdežto další půl stranu poskytuje k vyjádření svých silných uměleckých dojmů, jež v něm město zanechává. Pompeje tak i přes svou stručnost v popisné části nazývá „nejvelkolepější nejen italskou, ale i světovou zříceninou.“³¹⁹

Po velice stručném úvodu k tragickým událostem roku 79 n. l. hned přechází k celkovému dojmu města, nyní představujícímu již jen „soubor budov, průměrně asi do půle zachovaných, bez omítky a střech.“³²⁰ Neopomíná zmínit fakt, že ranější vykopávky neodpovídají kvalitou těm novějším, a namísto celistvých staveb tak návštěvník může spatřit pouze „nuzná torza.“ Ani nejvýznačnější umělecké předměty zde návštěvník již nenajde-tyto upomínky na tehdejší Pompeje byly odvezeny do neapolského muzea. Celkový dojem je tak podle J. Marii „chmurně povznášející,“ a jednotvárnost odhalených zbytků lze utiší jen „zkoumáním jednotlivostí.“³²¹

Ještě projevuje J. Maria zaujetí římským obytným domem a jeho vzdušnou architekturou a upozorňuje čtenáře na význačné jednotlivosti, jakými jsou museum, Apollonův chrám, Basilika, forum, Jupiterův a Vespasiánův chrám,

³¹⁹ Tamtéž, s. 49.

³²⁰ Tamtéž.

³²¹ Tamtéž.

dům Eumachie, forum triangulare, velké i menší divadlo, Isidin chrám, stabijské lázně, Sirikův dům, dům Amorinů, Vesuvská brána, dům Pansův, Melengrův a Sallustův, Herkulánská brána, amfiteátr, a dle jeho názoru nejskvělejší stavby jako dům Vettiů a Faunův, lázně u fora, dům tragického básníka, ulice s hroby a dům Diomédův.³²² Všechny domy Maria označuje také čísla po vzoru archeologa G. Fiorelliho.³²³ Pak již ale odstupuje od Pompejí a přechází k Pestu a Sicílii.

Může být až s podivem, že Paestum, původně řecké město v jižní Itálii, si vysloužilo podobný prostor jako Pompeje. Vysvětlení nám ovšem dává sám autor, když i v tomto případě zaplní rozjímáním nad jeho krásou celkem celou jednu stranu textu. Paestum jej zcela jistě uchvátilo více než Pompeje, neboť jak sděluje svým čtenářům, „ničivá činnost lidí i přírody nemohla učiniti ničeho úchvatnějšího než chrámy, čnějící pod Neapolí v osamělé, smutné krajině u moře,³²⁴ a právě Paestum tedy představuje ten „bod, k němuž se má putovati jako k posvátné svatyni. [...] Před pohanským dílem musí zde nejfanatičtější katolík klesnouti [...].“³²⁵ Nespornou výhodou nad Pompejemi, jež J. Mariovi imponuje, je také jistá tehdejší netečnost turistů, kterou Pompeje postrádaly.³²⁶

Ačkoli Paestum je doporučováno navštívit až na konec, přeci jen Jaroslav Maria nevynechává návštěvu jižní Sicílie, kde Girgento skýtá pohled na podobnou scenérii, jakou nabízí Paestum. Další alternativou jsou města Segesta a Salinunt, ta se však Girgentu a především Paestu rovnat nemohou.³²⁷ Více než pár slov se k těmto památkám na tomto místě nedočteme.³²⁸ Po nich autor již přechází k dějinám umění od následujícího raně středověkého stylu byzantského po raně novověkou renesanci a baroko.

³²² Tamtéž.

³²³ Keparťová, J. *Pompeje v Čechách*, s. 78.

³²⁴ Maria, J. *Itálie*, s. 50.

³²⁵ Tamtéž, s. 51.

³²⁶ Tamtéž, s. 50.

³²⁷ Tamtéž, s. 51.

³²⁸ Naopak popisnější text k těmto lokacím nalezneme ve čtvrté části, viz následující odstavec.

Poslední praktická část již představuje ony pokyny a rady, většinou v průvodci přítomné, leč běžně umístěné na začátku, případně otevírající i uzavírající popisnou část (např. A. Kolísek). Vzorec i přesto tolik podobný, neboť do tohoto celku zahrnuje autor i podkapitulu, jež bývá obvyklou součástí části popisné, viz např. Šulcovu průvodčí knihu. J. Maria naopak obsáhl takové kapitoly hned dvě, a to *Umělecký inventář. Průvodce městy a místy zajímavými umělecky* a následující kapitolu *Zříceniny, mimo Pompeje, tedy Paestum, Segesta, Salinunt*.

Umělecký inventář je sestaven abecedně a způsobem, „aby dle možnosti byly věci na cestě.“³²⁹ Kromě charakteristiky každého města s ohledem na lokální zajímavosti historické a umělecké povahy (zejména umělecká stránka děl a staveb Jaroslava Mariu upoutala) autor vždy uvádí i počet obyvatel, vzdálenost od primárního cíle daného dne nebo cesty a jak bylo řečeno už dříve, v případě „nadmíru krásných věcí“ zde najdeme i jeden či dva vykřičníky.³³⁰

Prvním pro nás významnějším místem je Amalfi s katedrálou San Andrea, která sice sama o sobě příliš podstatná z hlediska antiky není, jež však obsahuje dva sarkofágy, snad řeckého původu. Dalším městem na seznamu je Ankona, v níž turista může nalézt Trajánovu vládu či sarkofág velitele pretoriánů Flavia Gorgonia. Aosta představuje pro J. Mariu velmi důležité místo k návštěvě, neboť obsahuje i starověkou bránu Augustovu s deseti korintskými polosloupky, zbylý jeden oblouk římského mostu, římské sloupky a kvádry, starokřesťanský oltář a slonovinový diptych konsula Proba.³³¹ Benevent doplňuje tato města svou Trajánovou triumfální bránou,³³² Brescia svými zbytky vespasiánského chrámu s několika vystavenými artefakty v tamním muzeu,³³³ Canossa di Puglia svými

³²⁹ Tamtéž, s. 143. Autor tím zřejmě nemá na mysli geografické pořadí, nýbrž vzdálenost od míst v jím navržených programech.

³³⁰ Tamtéž.

³³¹ Tamtéž, s. 144-145.

³³² Tamtéž, s. 151.

³³³ Tamtéž, s.160.

antickými sloupy v křesťanském San Sabino, Cividale, Corneto a Este s muzei s římskými a řeckými nálezy, Cortona s etruskými městskými zdmi a nálezy.³³⁴

Florencie je proslavená svými galeriemi a muzei, z nichž nejdůležitější pro zájemce o starověk je archeologické muzeum, zahrnující menší celky jako muzeum Egyptské či Etruské. Již méně je ovšem známá florentská prvotní vazba na antiku, čímž zde máme na mysli její antický původ, rozpoznatelný díky zbytkům antického divadla, lázní, a ještě ranějších etruských zdí.³³⁵ Žádný náš jiný průvodce tento její původ a starověké monumenty nezmiňuje.

Dalším městem je Foligno s galerií obsahující římské sochy,³³⁶ významnější je ale Frascati na místě starověkého Tuscula. Také zde se nachází náhrobek na Catona a Cicerona, a J. Maria nevynechává ani informaci o přítomnosti Amfiteátru, jinak zvaného Scuola di Cicerone, Villy di Cicero, fóra a divadla.³³⁷ Girgenti má rovněž starobylý původ, sahající svým dórským chrámem Junony Lacinie až do pátého století př. n. l. Navíc zde může návštěvník spatřit také podle Marii nejzachovalejší starověký chrám, chrám Concordie. K oběma zmíněným chrámům, především chrámu prvnímu, náleží i poměrně přesný popis. Třetí chrám z antických či raně středověkých dob je chrám Diův, jenž však nebyl dokončen, čtvrtým chrámem jsou pouhé vykopané zbytky údajného chrámu Athénina. Město obsahuje i muzeum s antickými památkami, či hrob z dob římských.³³⁸ Vedle Marsaly s antickou sbírkou zvířat³³⁹ narazí čtenář i na Miláno, v němž jej může (stejně jako autora) upoutat např. chrám sv. Ambrože, s artefakty důkladně představenými na celé jedné straně, nebo chrám svatého Lorenza či Nazara, rovněž s rozsáhlejšími popisy.³⁴⁰ Další větší město Modena nabízí jen muzeum s římskými nápisy a náhrobky.³⁴¹

³³⁴ Tamtéž, s. 162-166.

³³⁵ Tamtéž, s. 176, 184.

³³⁶ Tamtéž, s. 184.

³³⁷ Tamtéž, s. 186.

³³⁸ Tamtéž, s. 189-190.

³³⁹ Tamtéž, s. 197.

³⁴⁰ Tamtéž, s. 206-208, 210.

³⁴¹ Tamtéž, s. 213.

Neapol, nacházející se v poměrné blízkosti Pompejí a dalších výbuchem zničených měst, sice žádné nebo takřka žádné své vlastní původní starověké stavby či artefakty nemá, ve svém Národním muzeu ovšem skrývá mnoho cenných nalezených artefaktů ze zasypaných oblastí, o nichž se J. Maria rozepisuje na pěti stranách.³⁴²

Padova, další velké město, tentokrát opět na severu Itálie, představuje slavné univerzitní město. Jak nám však Mariův průvodce dává znát, antiky zde moc nenalezneme. Nejdůležitějším pozůstatkem původní Padovy je půdorys amfiteátru.³⁴³

Samotné hlavní město Sicílie Palermo sahá svým původem také do starověkého období, své antické pozůstatky svědčící o významném řeckém vlivu ale uchovává v Národním muzeu.³⁴⁴ Taktéž v pevninském městě Parma může čtenář narazit na muzeum s římskými a etruskými zbytky budov a rozličnými artefakty.³⁴⁵ Perugia obsahuje zbytky brány, sahající až do etruských dob s přispěním doby římské,³⁴⁶ a v Pise můžeme opět v katedrále Campo Santo nalézt antické pamětihodnosti v podobě antických sloupů, sarkofágů apod. Této katedrále ostatně autor věnuje více zhruba stranu textu, neboť uchovává mnohá jiná umělecká díla, především z pozdějších období.³⁴⁷

Pompeje tu najdeme také, nicméně hlavní text k nim a budovy doporučené k navštívení nalezneme již v kapitole třetí. Nynější zmínka k městu je víceméně podobná, ale mnohem stručnější.³⁴⁸ Ravenna je již mnohem obsáhlejší, ale pro naši potřebu toho moc nenabízí – snad nejstarší jsou zde starokřesťanské památky.³⁴⁹

³⁴² Tamtéž, s. 230-235.

³⁴³ Tamtéž, s. 237.

³⁴⁴ Tamtéž, s. 243.

³⁴⁵ Tamtéž, s. 245.

³⁴⁶ Tamtéž, s. 249.

³⁴⁷ Tamtéž, s. 252-253.

³⁴⁸ Tamtéž, s. 256-257.

³⁴⁹ Tamtéž, s. 259-261.

Řím je s přehledem nejobsáhlejším městem a jeho prohlídka by podle J. Marii měla trvat osm dní, proto již na začátku tohoto celku poskytuje čtenáři program-nejprve pouze s navštívenými místy, poté i s typickou přehlednou a stručnou charakteristikou památek. Každá z nich je navíc opatřena písmeny (a některá samozřejmě i vykřičníkem namísto Šulcovy či Baedekerovy hvězdičky), usnadňujícími orientaci v mapě.³⁵⁰

Města Spello a Spoleto, nacházející se ve střední Itálii, jsou abecedně dalšími lokacemi s pozůstatky antických staveb.³⁵¹ Především Syrakusy ale představují řeckou baštu v Itálii, která nesmí být opominuta. Během prohlídky by tak podle J. Marii neměl návštěvník z antických pozůstatků dřívější řecké osady (a později se dostávající i pod vliv římské říše) minout Dóm, původně snad Athénin chrám, římský amfiteátr, řecké divadlo, nymphaeum s hroby, pevnost, katakomby či chrám Olympieion. Navíc J. Maria věnuje poměrně velký prostor starožitnickému muzeu, kde lze spatřit rozličné řecké skulptury a jiné předměty.³⁵² I u Tarentu tak činí, ovšem zde se jich zdaleka nenalézá tolik. Zbytky relativně stále stojícího starověkého města jsou dle Marii „skrovné,“ jejich jediným jmenovaným zástupcem je zdejší dórský chrám.³⁵³

Tivoli je pozoruhodnou složkou tohoto italského průvodce-srovnáme-li jej s předchozími zmínkami jiných průvodců, nenalezneme tu žádné informace o Hadriánově vile, pouze o dvou dříve antických chrámech a jednom mostním oblouku.³⁵⁴ Ani Verona toho moc k antice nenabízí, nachází se zde však slavná aréna, nyní sloužící operním představením, nebo Museo civico s etruskými i jinými artefakty.³⁵⁵

Posledními třemi městy v rámci uměleckého inventáře jsou Viterbo, Voglei-Aquilea a Volterra, města jižní, severní a střední Itálie. Viterbo i Volterra se řadí k dřívějším etruským osídlením, v nichž tak můžeme nalézt

³⁵⁰ Tamtéž, s. 264-292.

³⁵¹ Tamtéž, s. 301-302.

³⁵² Tamtéž, s. 303-305.

³⁵³ Tamtéž, s. 306.

³⁵⁴ Tamtéž, s. 306-307.

³⁵⁵ Tamtéž, s. 334; 336.

například etruské hroby, kdežto Voglei-Aquilea se pyšní pouze drobnými zbytky osídlení římského, a většinu pomínek na římskou nadvládu tak nalezneme hlavně v tamním muzeu. Také Volterra nabízí možnost návštěvy Národního muzea, v němž Jaroslav Maria jako nejzajímavější antické artefakty shledává čtyři sta starověkých popelnic s mytologickými výjevy.³⁵⁶

Druhá kapitola *Uměleckého inventáře* je organizována do víceméně tří stejných celků podle měst, a u každého nejprve J. Maria odkazuje na text dřívější.³⁵⁷ Prvním celkem je tedy *Paestum*, a nutno říci, že tak jako se Jaroslav Maria soustředil dříve na dojmy namísto skutečného popisu památek, nyní zaujímá zcela opačný přístup a text ladí do „průvodcovského“ způsobu předávání informací-v tomto úseku se tedy sice dozvíme o nejvýznačnějších pamětihodnostech podrobnější architektonické informace (autor se zde skutečně soustředí výhradně na architekturu), ale na čistě informativně-objektivní bázi. Takto J. Maria popisuje Neptunův chrám v Paestu (stejný postup volí i u památek v Segestě a Salinuntu).³⁵⁸

„*Chrám Neptunův!!* velkolepá stavba asi ze IV. stol. před Kr. je 60 m dlouhý, 24.25 m široký a má nad třemi schody na přední a zadní straně po šesti mohutných dórských kanelovaných sloupech, 8.9 m vysokých, na stranách podélných po 14 sloupech, v celku tedy 36 sloupů, počítáme-li rohové sloupy dvakrát. Zvýšená Cella s přední a zadní síní je uvnitř dělena dvěma řadami vždy po 7 sloupech ve tři lodi. Strop spočíval na druhém, menším sloupoví, z něhož zachováno na vnitřní straně pět, na severní straně tři sloupy. [...]“³⁵⁹

Kromě tohoto Neptunova chrámu neopomíjí přítomnost dalších dvou chrámů, tzv. Basiliky a chrámu Cereřina, jimž se věnuje stejnou měrou. Zmiňuje rovněž pamětihodnosti Porta di Mare, Torre di Pesto, Porta della Giustizia a stále

³⁵⁶ Tamtéž, s. 340-344.

³⁵⁷ V případě této práce se jedná o předchozí odstavce, u průvodce pak strany 50-51.

³⁵⁸ Původní stylistická úprava je zde ponechána.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 344-345.

poměrně zachovalé městské zdi, tyto pozůstatky antické civilizace ovšem již dále čtenáři nepřibližuje.³⁶⁰

Na Sicílii by cestovatel neměl minout města jako Segestu nebo Selinunt, u nichž se stejným způsobem ujímá představení tamních torz z dávných dob. V případě Segesty se jedná o tamní chrám a divadlo, kdežto Selinunt toho již nabízí více. Zde se Jaroslav Maria zaměřuje na západní vrchol akropole se čtyřmi chrámy označenými prvními čtyřmi písmeny abecedy, (tj., A, B, C, D), pak se obrací k severní části s nekropolí a jejími součástmi (propyleje, chrám apod.) a končí zastavením se u východní části s dalšími třemi chrámy E, F a G.³⁶¹

Návštěvou Sicílie J. Maria zakončuje prohlídku Itálie a dále již nabízí seznam umělců a klasicky informuje o ubytovacích, dopravních či kulturních možnostech, zahrnuje jízdní řády (vše vždy s uvedenými cenami), jezera, lázně či italskou slovní zásobu včetně výslovnosti. Stejně jako u Šulce, i zde jsou k závěru inzerovány např. služby místních hotelů.

Mariův přístup k psanému textu a tím i ke čtenáři samému je značně odlišný od způsobu jeho předchůdců. Stručností se sice nevyrovná A. Kolískovi, ale v porovnání s F. Stejskalem, J. Kulačem či Č. Šulcem je až absurdně obecný a velice úsporný ve věci jakýchkoli číselných údajů. Tam, kde se ostatní autoři snaží být přesní, podává J. Maria popis spíše vizuální, a přesné i méně konkrétní datace udává zejména u kostelů a bazilik. Typicky se jedná o informace k jejich vzniku či přestavbě, jak jsme již zvyklí. Takto jedná např. u chrámu svatého Kosmy a Damiána:

„vchod z via Miranda, zbudovaný Felixem IV. roku 550 za použití okrouhlého chrámu z roku 309, v jehož spodní části jsou staré bronzové dveře s antickým zámekem. Hořejší část má na triumfálním oblouku a v Tribuně výborné mosaiky ze VI. st., nejkrásnější v městě, ač silně obnovené! Na triumfálním oblouku beránek s knihou o 7 pečetích [...]“³⁶²

³⁶⁰ Tamtéž.

³⁶¹ Tamtéž, s. 345-347.

³⁶² Tamtéž, s. 275.

Ke vzniku chrámu a mosaik užívá J. Maria několika dat, obecně je však v popisu velice stručný. Tímto úsekem tedy relativně odpovídá i ostatním textům, užívajícím klasické krátké věty bez subjektivních a expresivních prvků. Na rozdíl od předešlých autorů ovšem stručnosti využívá i u nejuznávanějších antických pamětihodností, jakými jsou Colosseum nebo Pantheon. Nijak nezkrácený popis Colossea zní následovně:

„*Coloseum* F. 5. 6., str. 47. bývalo největší divadlo a snad největší budova světa, dokončená za Tita r. 80. Vnějšek z travertinských kvádrů, původně spojenými železnými spojkami. Celkový objem má 524 m při 48 m výšky. Zachovaný díl sv. ukazuje 4 patra. Uvnitř místo až pro 50 000 osob. Celek byl obložen mramorem, vyzdoben zlatem, polodrahokamy, vypraven nádherným nábytkem a dojímal jistě zázračně.“³⁶³

Jaroslav Maria tedy užívá jednoduchých, úsečných vět bez ohledu na původ a význam daného monumentu a poskytuje čtenáři jen nejnútnejší informace (k nimž, jak již můžeme soudit podle většiny zkoumaných exemplářů, patří číselné údaje), nalezené ve všech průvodcích. Povážlivá je zejména délka textu, která se ani zdaleka nemůže rovnat prostoru, jenž je poskytnut Colosseu v předešlých knihách (viz např. J. Kulač). Do jaké míry může za nepochybnou stručnost a čistou objektivitu starověký původ památky, a tudíž snad i menší zájem o ni, je diskutabilní, nicméně pravděpodobná příčina zde bude-při popisování paláce Pitti ve Florencii je autor mnohem subjektivnější a nad vystavenými uměleckými památkami často z doby italské renesance ztratí stranu hustého textu.³⁶⁴ Rovněž dalším italským galeriím a muzeím poskytuje J. Maria až několik stran-v případě Galerie degli Uffizi to jsou tři strany, u Vatikánského paláce je to pak více jak pět stran.³⁶⁵ Kromě těchto institucí zaujímají důležité místo kostely, baziliky a chrámy-římský jubilejní kostel Santa Maria Maggiore zabírá celou stranu textu.³⁶⁶

³⁶³ Tamtéž. Je užitá stejná grafická úprava.

³⁶⁴ Tamtéž, s. 183.

³⁶⁵ Tamtéž, s. 170-173, 282-288.

³⁶⁶ Tamtéž, s. 267.

Vizuální stránkou svého průvodce Jaroslav Maria opět nijak nevyčnívá. Text je velice nahuštěný a nepřehledný, odstavce jsou v převážné většině příliš dlouhé a jednotlivá města a památky jsou rozlišeny jen tučným písmem (města) nebo kurzivou (památky). Jednolitost textu nemohou rozbít ani fotografie, které zde chybí. Pouhým doprovodným materiálem je tak osm map, které jsou však ve formě příloh, a jediný vliv na obsah průvodce, který tyto mapy mají, je tudíž označení jednotlivých památek v textu mapovým značením pro snadnější orientaci (viz úryvek Colossea výše).

Navzdory obecnosti, kterou se Mariova příručka přímo vyznačuje, množství odlišností v datech je srovnatelné s ostatními průvodci. Ani tak nelze v tomto případě autorovi vyčítat příliš mnoho chyb, nemají zásadní charakter a ani tehdejší odborná literatura nebyla jednotná.

2.1.2.3 Michal Navrátil

Průvodce po Itálii. Vzpomínky a praktické pokyny. Za českou stopou.

K osobnosti a dílu Michala Navrátila

Michal Navrátil (*1861, †1931) byl český právník, sekretář, publicista a spisovatel z Kondraci, jenž se na poli literatury zasloužil především svými almanachy. Nejprve vychodil školu ve Vlašimi, na střední školu byl pak i za méně příhodných finančních podmínek poslán roku 1872 do Prahy, kde maturoval v roce 1880.³⁶⁷

Praha Michala Navrátila značně ovlivnila a určila jeho budoucí profesní i politickou orientaci. Naslouchal zde politickým diskuzím a účastnil se akcí pod záštitou Umělecké besedy, Akademického čtenářského spolku nebo Literárního a řečnického spolku „Slavie.“ Přestože po maturitě vstoupil na tři roky do řádu křižovníků s červenou hvězdou, nakonec přeci jen zakotvil u publicistické

³⁶⁷ Pánková, Ludmila-Pánek, Jaroslav. *Michal Navrátil (1861-1931). Nástin jeho života a díla*. In: Zelený, Václav-Charvátová, Ema (eds.). *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13*, 1972, s. 169-191, zde s. 169-170.

činnosti a stal se například dopisovatelem Kutnohorských listů. Díky tomu se během svých studií práv ve Vídni stal sekretářem publicisty Gustava Eima, dopisovatele Národních listů a mladočeského poslance, který mu otevřel vstup do vyšší společnosti a umožnil mnohé zahraniční cesty.³⁶⁸

V Navrátilově bibliografii najdeme čtyři hlavní větve-žurnalistiku, životopisy, historický místopis a cestopisy. Z historického hlediska je nejvýznamnější jeho místopis, v němž se orientoval především na svůj rodný kraj. Životopisy představují část publikací, již se M. Navrátil stal díky množství zpracovaných informací a rychlosti nepřekonatelný, avšak na úkor kvality.³⁶⁹ Mezi jeho politicky zaměřené práce patří např. *Almanach Národního shromáždění* (1919) nebo *Kalendář kulturních a politických událostí* (1894-1901), dále napsal ale také životopis svého zaměstnavatele *Gustav Eim, geniální publicista a vynikající politik, Díl I., Svazek I.* (1923). Pro nás jsou ovšem nejzajímavější jeho cestopisy, především pak formou hybridní *Průvodce po Italii* (1925).

Cesta, kterou Navrátil i se svou dcerou do Itálie vykonal, byla již jeho třetí výpravou do těchto končin. Stejně jako v případě rovněž právníka Jaroslava Marii se jednalo o cesty turistické, a stejně jako v předešlém případě, i zde bylo autorovým cílem „podati současně praktické pokyny, jak by cestovatel levně, v poměrně krátkém čase shlédnouti mohl nejinteresantnější místa Itálie, v níž snešeno tolik krásných pokladů, jichž zběžné prohlédnutí vyžaduje delší doby.“³⁷⁰ Navíc se autor soustředí i na tamní „českou stopu,“ na niž při svých cestách narazil, ať se již jedná o informace, kde na svých cestách pobýval František Palacký, jací čeští duchovní se zapsali do knihy v benátském chrámě svatého Marka, nebo jak zněly dopisy vyjadřující se k památníku na počest paní Riegrové.³⁷¹ Té se ovšem věnuje v mnohem větší míře až ve svém později vydaném spisu *Za českou stopou v Italii*.

³⁶⁸ Tamtéž, s. 170-171.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 172-173.

³⁷⁰ Navrátil, M. *Průvodce po Italii*, s. 3.

³⁷¹ Tyto dokumenty jsou k nalezení tamtéž na stranách 71-73.

Protože se tedy jedná o průvodce turistického, opět čtenáře nemine klasické rozčlenění textu do částí, s nimiž jsme se seznámili již dříve, ale s drobnými odchylkami. Jakýsi „seznam“ užitečných informací Navrátil začleňuje do předmluvy o ani ne dvou stranách, konkrétně se jedná o nejnnutnější věci-pas, zavazadla, peníze a jízdní řád. Navrátil cestoval stejně jako Maria na vlastní pěst, takže veškeré služby cestovních kanceláří, ba dokonce i mezi turisty velmi oblíbeného Baedekera, zavrhl, a užíval jen mapy a svých základních jazykových znalostí.

Další částí je již samotná cesta do a po Apeninském poloostrově, se zastávkami ve městech jako Benátky, Padova, Verona, Řím nebo Neapol, celkem na zhruba devadesáti stranách. Pak již následuje jen jednostranný doslov, shrnující jeho italský pobyt a předkládající jeho budoucí plánovaný výzkum.³⁷²

S jistou rozporuplností samotné podstaty analyzovaného průvodce jsme se setkali už u Jaroslava Sedláčka. Nyní se k dané problematice opět vracíme také v díle Michala Navrátila, jenž mísí rysy typické jak pro průvodce, tak pro cestopis. Celý text tak balancuje na hraně obou žánrů a je velice těžké se přiklonit k jednomu z nich, ač kniha nese název jakýkoliv. Pro zařazení do kategorie „průvodce“ hovoří zejména tipy, rady a možnosti, jimiž se obvykle cestopisná literatura nevyznačuje. Protože jeden z aspektů, který Navrátilovo cestování doprovázel a často dosti ovlivňoval jeho rozhodnutí, byla finanční stránka, uvádí i ve své práci veškeré ceny, které na cestě zaplatil, ať se již jednalo o stravu, ubytování, cestování nebo pouhé vyprání.

Dalším bodem, již o něco problematičtější, je způsob sdělení, který autor užívá. Co svému čtenáři M. Navrátil předkládá, totiž nejsou pouhá fakta, nýbrž veskrze vše, co na své cestě zakusil, od problémů s průvodem při cestě na Vesuv po nevědomost a rozmazlenost benátských dětí. Opět se nám zde tedy kříží značná subjektivita s prostým „průvodcovským“ oznamováním důležitých nebo zajímavých informací, často používaným spolu se třetí osobou:

³⁷² Autor zde předkládá svůj plán vydat již zmíněnou knihu *Za českou stopou v Itálii*, kterou nakonec skutečně vydal, viz Navrátil, Michal. *Za českou stopou v Itálii*. Praha: vlastním nákladem 1929.

„V Neapoli je hlavní nádraží, odkud se jede po dráze do Říma. [...] Z tohoto posledního nádraží vyjel jsem do Pompeji. Lístek stál 6 lir 60 c. Když se v Pompeji vystoupí z nádraží, kdo chce vejít do starých zřícenin, musí zaplatiti vstupné 6 lir. V neděli vstupné se nevybírám.“³⁷³

Již bylo řečeno, že Navrátilův průvodce toho má mnoho společného s Mariovým. Kromě primárního turistického účelu obou knih se setkáváme i s jistou podobou ve stylizaci, spočívající v nahuštěném textu bez doprovodných fotografických a jiných (mapy atd.) vyobrazení a nijak výrazněji značených kapitol (ačkoli Mariův průvodce obsahuje alespoň mapové přílohy). Nebavíme se zde ovšem o rozvržení kapitol-to je zcela rozdílné. Tam, kde lze u Jaroslava Marii spatřovat jeho zájem pro umění, např. v jeho kapitole vyloženě umělecky zaměřené, se u Navrátila setkáme s menší snahou o zachycení tohoto prvku a na konkrétní umělecká díla narazíme výhradně v kapitolách k jednotlivým městům.

Pro srovnání s J. Mariou a jeho uměleckým cítěním lze využít například části, jež oba autoři věnují neapolskému muzeu. To je pozoruhodné především svými artefakty z Vesuvem postižených antických lokalit jako Pompeje nebo Herculanium. J. Maria v tomto případě ke svému výkladu k muzeu upotřebil nejméně strany a půl textu, v němž se pozastavuje především nad antickým uměním obecně a jeho propojením s náboženstvím. Jako vzor si vybírá místní Kapitolskou Venuši, na niž aplikuje svůj rozsáhlý filozoficko-umělecký rozbor umění i společnosti. Na druhou stranu Navrátil (a předtím i Šulcův průvodce) Neapolském muzeu neposkytuje prostor větší než jeden odstavec:

„Bohaté sbírky jsou uloženy v Národním museu. Jsou tu zajímavé staré sochy, vykopávky z Pompejí a Herkulána, pinacotéka, [...], vidíš tu vásy, skleněné předměty, mosaiku, kovové sochy, gobelíny a p. Jsou to jedny z nejinteresantnějších sbírek antických, jež jsem kdy viděl. Tyto skvostné sbírky chovají v pravdě neocenitelné poklady, jež jsou pýchou Neapole.“³⁷⁴

³⁷³ Navrátil, M. *Průvodce po Itálii*, s. 83.

³⁷⁴ Tamtéž, s. 78-79.

Na ukázce je patrné, že Navrátil sice nebyl vůči antice zcela skoupý, ba naopak, choval k ní očividný obdiv, ten však nepřecházel do podoby nalezené u Jaroslava Marii a nevyznačoval se takovým uměleckým cítěním, byť v Mariově případě i přesto někdy spíše vágních, amatérských kvalit (viz kapitola *Umění*).

První antika, na kterou čtenář v průvodci narazí, je ale již v Padově a představuje ji tamní arena.³⁷⁵ Dále se zde nachází pomník básníka Livia,³⁷⁶ tím však zde popsána antika končí. Stejně zajímavým místem je i Verona se svými zbytky římského divadla a opět arenou, stále funkční (autor připomíná operu, kterou zde slyšel.³⁷⁷ Pozornost si vysloužil i starobylý soudní dům v Aroně.³⁷⁸

K Římu se Michal Navrátil dostává až v půlce svého průvodce a setrvává u něj zhruba na pětině knihy. K antickým památkám se ovšem vyjadřuje velice stručně-většinu jeho pozornosti si získávají papež, kostely, strava, zábava, umění a moderní společnost včetně politického uspořádání. Colosseum, o němž někteří napsali celou stranu textu, odbývá pouhou jednou větou. Stejným způsobem shrnuje i nejobsáhlejší římskou památku Forum Romanum („Na Forum romanum jsou zbytky ze starých římských časů [...]“³⁷⁹) nebo Trajánův sloup.³⁷⁹ Výjimku činí u Caracallových lázní-těm věnuje následující tři věty:

„Lázně Caracalovy byly svého času zařízeny s velikým přepychem. Vedle vlastních lázní hostily v sobě hovornu, knihovnu, zápasště, sady, fontány a pojaly tři tisíce host lázeňských.“³⁸⁰

Ani další antickou baštu Pantheon nepoznamenává svou „zvláštní přízní,“ ani zde si čtenář nepřečte více, než že je chrám vyhledáván cizinci, má tvar kruhu a podepisují se tu přichozí.³⁸¹ To jest prakticky jediná antika, do níž M. Navrátil nechává své čtenáře-cestovatele nahlédnout. Circus Maximus, Konstantinův

³⁷⁵ Tamtéž, s. 37.

³⁷⁶ Tamtéž, s. 38.

³⁷⁷ Tamtéž, s. 41.

³⁷⁸ Tamtéž, s. 51.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 60.

³⁸⁰ Tamtéž.

³⁸¹ Tamtéž, s. 63.

oblouk, Marcellovo divadlo nebo císařská fóra autor do svého výkladu nezahrnuje stejně jako nespočet dalších antických monumentů a o Andělském hradu činí jen drobnou zmínku.³⁸² Paradoxně však v závěru své římské kapitoly shrnuje svůj pobyt následovně:

„Přijel jsem do Říma 23. září a pobyl jsem tam do 8. října. Vše mě zajímalo. Věčné město udělalo na mě obrovský dojem. „Non cuicunque datum est vidisse Romam“ (Ne každému popřáno viděti Řím), napsal můj zvěčnělý profesor Velišský ve své Obraně života Řeků a Římanů. Ať už je to starý Řím, forum romanum, lázně Caracalovy, Colosseum a vše co upomíná na starověk, tak i moderní stavby a pomníky působí na každého cizince úchvatně. [...]“³⁸³

Dalším pro nás skutečně významným celkem je kapitola zabývající se Capri, Pompeji, Vesuvem a Camaldoli. V ní čtenář naráží na zmínku o J. S. Macharovi, jenž také jistou dobu pobýval na Capri a z cesty sepsal cestopis *Pod sluncem italským* (1918). Bohužel, i Capri jako by zůstalo dávnými věky nepolíbeno-jediný přímý odkaz na starověký Řím spočívá v informaci, že zde zemřel císař Tiberius.³⁸⁴

Capri Michala Navrátila nijak nenadchlo. To stejné se opakovalo také u Vesuvu, u nějž „bojoval“ nejdříve s cenou zájezdů od cestovních kanceláří Enit a Thomas Cook, aby se následně vydal nejlevnějším spojením zvaným *circumvesuviana* a poté pokračoval ve své namáhavé cestě až na vrchol sopky.³⁸⁵ Předtím se však samozřejmě vydal i do samotných Pompejí, o nichž (kromě již výše citované ceny vstupu) sepsal jeden odstavec:

„Pompeji leží asi ¼ hodiny vzdáleno od moře na jihu od Vesuvu. Cicero měl tu svou vilu. Když 24. srpna 79 počal Vesuv lávu chrliti, zasypal Herculanium, Stabiae a Pompeji, o čemž psal Plinius mladší. Tehdy zahynul též přírodopysk Plinius starší. Město teprve r. 1748 při kopání vinice objeveno.

³⁸² Tamtéž, s. 64.

³⁸³ Tamtéž, s. 69.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 82.

³⁸⁵ Tamtéž, s. 83.

Bývalo tu až 30 tisíc lidí. Ze zachovaných budov jsou tu basilika, forum civile, chrám Jupiterův, lázně, pantheon, arena, hřbitov a j.³⁸⁶

Při cestě nazpět stojí za zmínku již jen Terst, ve starověku římské Tergeste, se svými zmínkami o arco di Riccardo či teatro fenice. S ničím jiným, než jen s pouhou informací o jejich přítomnosti zde se čtenář prakticky nesetká.

Na závěr se sluší ohodnotit, jak dobře si náš poslední autor vlastně poradil s celou antickou, již ve svém průvodci věnoval část svého textu. Odpověď je snadná, neboť tato „antická“ část je tak skromná a číselných údajů tak málo, že autor vlastně ani, podobně jako Alois Kolísek, neměl příliš možností, kde udělat chybu. Z tohoto hlediska tedy nelze M. Navrátilovi vytknout nic jiného než jen onu zbytečnou stručnost, v níž zdaleka „předbíhá“ své předchůdce.

³⁸⁶ Tamtéž. Tyto údaje o Pompejích pak autor cituje z *Riegrova slovníku* bez udání stran.

Závěr

Téma této bakalářské diplomové práce navazuje na seminární práci *Čapek, Mádle, Machar a Jaroslav a Jiří Mayerovi aneb Čeští cestovatelé 20. století v Itálii a Řecku*,³⁸⁷ v níž jsme se zaměřili na známá i méně známá jména cestovatelská, jež v první polovině minulého století podnikla cestu za antikou. (Shodou okolností měly všechny tyto cesty turistický cíl, u žádné však ani jeden z cestovatelů nezmínil název turistického průvodce, kterým se nechali vést, pokud vůbec.) Protože se nám však často opakované téma cestovatelů zpracovaných v literatuře zdálo poněkud fádňí, rozhodli jsme se pro zatím málo zpracovanou problematiku českých průvodců, konkrétně tedy těch opět za antikou.

Látka nabízející se u průvodců po antických lokalitách se sice nemusí zdát nijak extrémně plodná jako spíše monotónní, i přesto jsme se tohoto úkolu chopili a započali jsme jej chronologicky. Tím nám zůstávají do budoucna nejméně další dvě možnosti k prozkoumání, kdy bude možné na tuto práci navázat dalšími obdobími, ohraničenými významnými českými historickými milníky. Mluvíme zde především o letech vymezených roky 1945, resp. 1948, a 1989, tedy érami, v nichž již vydávání průvodců nebylo poznamenáno německy mluvícími zeměmi, nýbrž novou orientací na Východ, zakončenou až opětovnou demokratizací a kapitalizací české společnosti v 90. letech.

V této diplomové práci jsme se tedy primárně zabývali rozbořem českých cestovních průvodců za antickými památkami, které byly sepsány v první fázi, tj., od prvotních průvodců sepsaných nebo přeložených výhradně pro českého čtenáře v 19. století až do roku 1945, a jejich vzájemné komparaci. Zároveň jsme se pokusili zasadit průvodce do širšího kontextu cestování v českých zemích s rozlišením několika hlavních bodů, a to příčin cestování, od nichž je nutně odvislý typ cestovatelů, a podpory „vyšších instancí,“ bez níž by cestování

³⁸⁷ Vyroubalová, Aneta: *Čapek, Mádle, Machar a Jaroslav a Jiří Mayerovi aneb Čeští cestovatelé 20. století v Itálii a Řecku*. Seminární práce. Univerzita Palackého, Filozofická fakulta. Katedra historie. Olomouc 2020.

v takové míře v některých případech nebylo možné (nebo jen s mnohými překážkami). Rovněž jsme (velice stručně) předložili vývoj cestovní literatury od topografií k samotným průvodcům a pokusili jsme se shrnout další literaturu, která sloužila jako mediátor setkání moderního vzdělaného člověka s antikou. Ve druhé kapitole jsme již přešli k samotnému užšímu kontextu průvodců a stručným biografiím jejich autorů.

Všichni tvůrci analyzovaných průvodců vychází ze svých osobních zkušeností s Itálií (především s Římem), Svatou zemí, či v Sedláčkově případě s Egyptem, a vliv jejich vzdělání, víry nebo osobních zálib a názorů se v průvodci vždy nějakým způsobem promítá. Tyto vlivy jsou patrné jak na preferencích ve výběru pamětihodností (u poutních průvodců se setkáme s až nečekaným množstvím kostelů a faktických dat k nim), tak na celkovém přístupu k monumentům i průvodcům samým. Zejména u poutních knih je tento fakt patrný na obsahu náboženských a církevních prvků, jimž se klasický ediční průvodce bez náboženského podtextu (jako např. Č. Šulc) vyhýbá.

Není na místě předpokládat, že před vznikem českých průvodců se všichni česky hovořící cestovatelé spoléhali jen na sebe a své mapy, případně na pomoc jiných osob včetně placených průvodců. Užitečnými se staly také topografie, které se později posunem v zaměření, zpraktičtění, zestručnění, specializací a zpřehledněním mění na průvodce.³⁸⁸ Další možností byly cestopisy nebo zahraniční průvodce, např. *Handbuch für Reisende* do Palestiny a Sýrie z řady Karla Baedekera vyšel v Lipsku již dvacet sedm let před prvním nalezeným českým exemplářem do této destinace (J. Sedláček, viz druhá kapitola). Právě Karl Baedeker představuje velmi oblíbený prototyp průvodce, na nějž někteří z autorů našich průvodců ve svém textu naráží. Domnívám se, že právě díky jeho oblíbenosti a, řekněme, i jazykové dostupnosti (přeci jen se pohybujeme v době, kdy německý jazyk byl každodenní součástí české společnosti) skutečně nebyla potřeba nové českojazyčné cestovní literatury. První reálný konkurenční

³⁸⁸ Müller, Susanne. *Die Welt des Baedeker: Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*. Frankfurt/New York: Campus 2012, s. 26-28. In: Pojar, V. *Cestovní průvodce po Praze*, s. 39.

průvodce od Čeňka Šulce, jenž byl sepsán česky, byl proto vydán až v době těsně před první světovou válkou, během níž teprve započaly faktické separační snahy českého národa na rakouské monarchii.

Všechny průvodce jsou si strukturou velice podobné bez ohledu na cíl cesty a její určení (pouť, turismus) a soustředí se na „informace o konkrétním regionu či zemi, pokyny, které byly v dané době považovány pro cestovatele za užitečné.“³⁸⁹ Rozdělit strukturu každého z nich tak můžeme podle Šulce na dvě části: část praktickou, podávající informace k průběhu cesty, cenám, ubytování aj., a část popisnou, v níž se již čtenář dozvídá o místě, do něž cestuje. Jazykem se liší již o něco více-některé splňují stručnost a jasnost, očekávatelnou u klasických edičních průvodců Karla Baedekera nebo Čeňka Šulce, v jiných se výrazněji projevuje sám autor (často tak prostřednictvím zvolacích vět nebo neotřelých výrazů projevuje své náboženské nebo estetické cítění, např. František Stejskal nebo Josef Flekáček). Další využívají cestopisných prvků jako přímé řeči a jsou více expresivní. V některých se prolíná více aspektů.

Navzdory našemu zájmu o průvodce, jež směřují za antikou, starověké pozůstatky nebývají výhradním zájmem našich exemplářů, a tím pádem se pouze na ně nemůžeme soustředit ani my. Navíc se v nich setkáváme s velice podobnou strukturou, jež se nám v průvodcích neustále opakuje v různých variacích, vzorec, a tudíž i přístup autora k tématu, tedy velice často zůstává stejný nebo jen s minoritními rozdíly. Víceméně stále stejné památky, podobné informace, chybovost převážně v méně významných datacích či rozměrech-výjimkou je snad jen občasné citové vzplanutí, přítomné zejména v poutních knihách, nebo Mariova lhostejnost až opovržení v Římě. Z tohoto důvodu se snažíme také reprodukovat obraz celého průvodce, v němž je antika sice velice významným prvkem a nutným požadavkem (proto je zde samozřejmě u každého průvodce představena), ovšem je zároveň integrovaná do několika kontextů, které jsme nechtěli a nemohli vynechat.

³⁸⁹ Lenderová, M. *Knižní cestovní průvodci*, s. 335.

Přestože naším původním cílem bylo zprostředkovat i průvodce řecké (či syrské nebo turecké), které byly vlastně jednou z hlavních oblastí našeho zájmu vedle Říma a Svaté země, nebylo v našich silách vzhledem k nedostupnosti tohoto typu průvodců tak učinit. Ani Čeněk Šulc překvapivě žádného průvodce nenabízel-snad tomu tak bylo i kvůli tzv. velké válce, která překazila publikační činnost Šulcova nakladatelství (a jistě i dalších průvodců). Proč nebyl žádný průvodce v češtině vydán i v meziválečném období, zůstává nezodpovězeno. Snad bylo těch zhruba dvacet let málo na to, aby si Řecko získalo větší zájem mezi českými turisty. Nakonec se tedy i čtenáři této práce musí spokojit pouze se dvěma zeměmi, jež jsme do naší analýzy českých průvodců zahrnuli nejvíce- s Itálií a Palestinou.

Summary

The title of this bachelor thesis is *Czech Travel Guide Books to Ancient Sights until 1945*; therefore, the aims of this work were following: first, we attempted to provide an overview of the history of traveling in a wider context of the Czech lands, with emphasis on certain aspects like reasons of such travels, kinds of travelers, their financial and other support (from the state, church etc, travel agencies.), and literature as such-the travel one, and the one focusing specifically on the ancient world of Rome and Greece, available in the Czech lands in the times of our authors. Despite our intention to be more general in the introductory part of the first chapter, we focused the most on examples of travels to ancient locations. Especially Italy has been approved as a location very attractive for all kinds of travelers throughout centuries, beginning with pilgrimages and leading to full tourism as we know it nowadays. Our second and at the same time the most important aim we followed was to introduce the travel guide books themselves, compare them to each other and find the differences and similarities among them.

The period of the previous two centuries became a milestone for traveling, and travel guide books were only one of the many new things that globalization and technical advance had brought. Travel journeys, both made by pilgrims and tourists, became, let's say, a regular part of modern society throughout different social layers. Thanks to these new travel possibilities even for low middle-classed citizens, travel guide books could have been brought to life without focusing on a very restricted readership only. The whole concept of both organized or individual journeys emerged and was supported by printed guide books. These guide books therefore supply us not just with information about the places and sights that readers are about to see, but also with practical advice and recommendations that could be find very useful before or on a journey.

Although antiquity was one of the main criteria for this work, we could not allow ourselves to focus only on this aspect. We had to view the guide books as a whole to handle the topic fully and not in isolation. If we managed, is not in our competencies to judge anymore.

Prameny

Cestovní průvodce

Baedeker, Karl. *Mittel-Italien und Rom. Handbuch für Reisende*. Dreizehnte Auflage. Leipzig: Karl Baedeker 1903.

Flekáček, Josef. *Průvodce po Itálii: praktická konverzační knížka pro touristy a cestující ...: stručná encyklopedie významů a frází při cestování se naskytujícími: se seznamem jednoho sta měst v severní, střední a jižní Itálii, s upozorněním na jich památnosti*. Praha: Cyrillo-Methodějské knihtiskárny 1888.

Jindřich z Himmlu. *Poutnický průvodce k lidovým poutím do Svaté země*. Brno: Spolek poutníků diecézí moravských do Sv. země 1910.

Kolísek, Alois. *Poutní knížka moravsko-slezské pouti do Říma v milostivém létě 1925*. Brno, Olomouc: Národní výbory poutní 1925.

Kristin, P. *Památnosti města Říma. Rukověť pro naše poutníky ku poctění a posvěcení duší*. Šk BSP 1881.

Kulač, Jaroslav. *Průvodce Římem*. Praha: Československá akciová tiskárna 1925.

Maria, Jaroslav. *Itálie: cestovní příručka*. Vyškov na Moravě: F. Obzina 1925.

Navrátil, Michal. *Průvodce po Itálii. Vzpomínky a praktické pokyny. Za českou stopou*. Praha: vlastím nákladem 1925.

Řím: víkend. Brno: Lingea s r. o. 2019.

Sedláček, Jaroslav V. *Pouť do posvátných míst Svaté Země a Egypta*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna V. Kotrba 1902.

Socin, Albert. *Palaestina und Syrien. Handbuch für Reisende*. Erste Auflage. Leipzig: Karl Baedeker 1875.

Stejskal, František. *Poutní průvodce po Itálii, zvláště v Římě, a modlitby poutníka v jubil. roce*. Praha: Cyrillo-Methodějská knihtiskárna-V. Kotrba 1900.

Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Milán a okolí*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1913.

Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Neapol a okolí*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1913.

Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Řím, část popisná. Procházky po Římu a okolí*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1912.

Šulc, Čeněk. *Šulcův ilustrovaný průvodce. Řím, část praktická*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1912.

Vavroušek, Bohumil. *Terst*. Praha: Čeněk Šulc a spol. 1913.

Cestopisy

De Geramb, Marie-Joseph A. *Pilgrimage to Palestine, Egypt and Syria*. London: Henry Colburn 1840.

Mádle, Josef. *Orientem*. Nový Bydžov: Katolické spolky 1931.

Romer, Isabella Frances. *A Pilgrimage to the Temples and Tombs of Egypt, Nubia and Palestine, in 1845-6*. London: Richard Bentley 1846.

Ostatní prameny

50. program Českého státního gymnasia v Olomouci na konci školního roku 1918-19. Tiskem Národní knih- a kamenotiskárny Kramář a Procházka, SP. S. O. R. v Olomouci. Nákladem Českého státního gymnasia. Olomouc 1919.

53. program Českého státního reálného gymnasia v Olomouci na konci školního roku 1921-22. Tiskem Národní knih- a kamenotiskárny Kramář a Procházka, SP. S. O. R. v Olomouci. Nákladem Českého státního gymnasia. Olomouc 1922.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Praha 1922.

Sborník ministerstva školství a národní osvěty. Díl I. Úřady a podniky. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1929.

Stanovy České akademie věd a umění. Praha: Česká akademie věd a umění 1931.

Literatura

Bečka, Karel. *Dudík*. In: Ottův slovník naučný. Osmý díl. Praha: J. Otto 1894, s. 110-111.

Beneš, Luděk. *František Stejskal byl církevní historik*. Boleslavský deník, 7 (296), 1999, s. 8.

Bláhová, Marie. *Historická chronologie*. Praha: Libri 2001.

Boháč, Zdeněk. *Po stopách českých poutníků do Říma*. Praha: Arcibiskupství pražské 1989.

Borovička, Josef. *Palackého italská cesta r. 1837*. Český časopis historický 24, 1918, s. 165-208.

Borovička, Michael. *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada Cestovatelství*. Praha: Paseka 2010.

Borový, Klement. *Národní dům český v Římě*. Praha: Svatojanské dědictví 1874.

Brtnický, Ladislav. *Topografie starověkého Říma*. Praha: Česká akademie věd a umění 1925.

Bryant, Chad. *A Tale of One City. Topographies of Prague before 1848*. Bohemia 1 (52), 2012, s. 5-21.

Buzeskul, Vladislav Petrovič. *Antika a přítomnost*. Praha: L.K. Žižka 1923.

Cook, S. A. et al. *The Cambridge Ancient History: The Assyrian Empire*. Cambridge: Cambridge University Press 1925.

Čechvala, Jakub-Poláčková, Eliška et al. *Ve stínu helénského slunce. Obrazy antiky v moderní české kultuře*. Praha: Filosofia 2016.

České kolegium v Římě. Časopis katolického duchovenstva. Orgán Vědeckého odboru Akademie křesťanské v Praze, 31, 1890, s. 135-147.

Čuková, Helena. *Cesty Čechů za antickými památkami Říma v letech 1918-1945*. Magisterská diplomová práce. Univerzita Palackého, Filozofická fakulta. Olomouc 2014.

Daniel, Hermann Adalbert. *Kleineres Handbuch der Geographie*. Zweite Auflage. Leipzig: Fues's Verlag 1874.

Daniel-Rops, Henri. *A Fight for God, 1870-1939*. London: Dent 1966.

Duncker, Max. *The History of Antiquity, Volume I*. London: Bentley & Son 1877.

Fliegende Blätter. 39 (956), 1863, s. 140.

Forst, Vladimír et al. *Lexikon české literatury, I A-G*. Praha: Academia 2000.

František Stejskal. Český časopis historický. Praha: Historický klub 31 (1), 1925, s. 219.

Fredriksen, Paula. *Jesus of Nazareth, King of the Jews: A Jewish Life and the Emergence of Christianity*. New York: Vintage Books 1999.

Frolíková, Alena. *Stipendijní cesty do Řecka na přelomu století*. Listy filologické, 110 (2), 1987, s. 121-123.

Halata, Martin. *Cesty a cestovatelé v raném novověku*. Folia Historica Bohemica. Praha: Historický ústav AV ČR 18, 1997, s. 395-397.

Hlavačka, Milan. *Cestování v éře dostavníku: všední den na středoevropských cestách*. Praha: Argo 1996.

Hojda, Zdeněk-Kašparová, Jaroslava. *Bohemia-Italia. Češi ve Vlaších a Vlaši v Praze. 1600-2000. Katalog výstavy*. Praha: Národní knihovna ČR 2000.

Hojda, Zdeněk. *Organizované pouti do Palestiny v 19. století*. Východočeský sborník historický, 23, 2013, s. 25-41.

Holý, Martin. *Zrození renesančního kavalíra: výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500-1620)*. Praha: Historický ústav 2010.

Hozák, Jan. *Zrození motorismu a jeho charakter ve vztahu k cestování*. In: *Cesty a cestování v životě společnosti; sborník příspěvků z konference konané 6.-8. září 1994 v Ústí nad Labem*. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně, 1995, s. 473-480.

Hrdina, Karel-Bláhová, Marie (eds.). *Kosmova kronika česká*. Praha: Svoboda 1972.

Hrubý, František-Urbánková, Libuše. *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír. Jeho deník z cesty do Itálie a Španělska a osudy Kounické rodiny v letech 1550-1650*. Brno: Státní oblastní archiv 1987.

Hrubý, Václav. *Práce o pramenech dějin československých v prvním desetiletí republiky*. Naše věda. Kritický měsíčník. 10, 1928-29, s. 119-131.

Jakubec, Ivan-Štemberk, Jan. *Vývoj cestovního ruchu v českých zemích v meziválečném období*. Cestování včera a dnes: Tourism yesterday and today. Revue pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu. Praha: Vysoká škola obchodní 4 (3), 2007, s. 56-75.

Janáček, Karel. *100 let klasické filologie v JČF a JKf*. Zprávy jednoty klasických filologů, 11, 1969, s. 8-23.

Ježek, Jan. *Zásluhy duchovenstva o řeč a literaturu českou. (Od r. 1780-1880)*. Praha: Cyrillo-Methodějské kněhtiskárny 1880.

Jůnová Macková, Adéla-Navrátilová, Hana-Havlůjová, Hana-Jůn, Libor. *"Krásný, báječný, nešťastný Egypt!": čeští cestovatelé konce 19. a první poloviny 20. století*. Praha: Libri 2009.

Kadlec, Jaroslav. *Přehled církevních českých dějin 1*. Řím: Křesťanská akademie 1987.

Kalousek, Josef. *Děje Král. české společnosti nauk: spolu s kritickým přehledem*. Praha: Královská česká společnost nauk 1885.

Kepartová Jana. *Češi v Pompejích 1748-1948. Kulturněhistorická studie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze: Pedagogická fakulta 2007.

Kepartová, Jana. *Pompeje v Čechách 1748-1948*. Praha: Pedagogická fakulta UK 2021.

Kepartová, Jana. *Římané a Evropa*. Praha: Karolinum 2005.

Kepartová, Jana. *Středoškolská antika ve třetí čtvrtině 19. století*. *Historica Olomucensia* 47 2016, s. 91-116.

Klicman, Ladislav. *Z Vatikánu*. *Český časopis historický*, I, 1895, s. 231-246.

Koudelková, Jana. *Česká zastavení v Římě*. Praha: Portál-Český poutní dům Velehrad v Římě 2000.

Krásal, František-Vondruška, Karel. *Blahověst. Hlasy katolické*. Praha: Kníž. arcib. knihtiskárna za Rohlička a Sieversa, 40, 1890.

Kubelka, Václav. *Římské realie a literatura*. 4. pozmeněné vydání. Prostějov: V. Kubelka 1927.

Kusáková, Lenka. *Cesty a cestování v životě společnosti*. Česká literatura: časopis pro literární vědu 42 (5), 1994, s. 558-559 [Zpráva o konferenci v Ústí nad Labem 6. - 8. září 1994]

Kusáková, Lenka. *Český cestopis v časopisech 20. let 19. století*. In: Cesty a cestování v jazyce a literatuře. Sborník příspěvků z konference konané 6. - 8. 9. 1994. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta University J. E. Purkyně, 1995, s. 112-118.

Kutal, Bartoloměj. *Palestina: historicko-náboženský obraz minulosti a přítomnosti Palestiny*. Hradec Králové: Tiskové družstvo 1926.

Langerová, Zuzana. *Role knižního průvodce v cestovním ruchu*. Bakalářská práce. Mendelova univerzita v Brně. Provozně ekonomická fakulta. Brno 2017.

Lauterbach, Burkhard. *Baedeker und andere Reiseführer: Eine Problemskizze*. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 2 (85), 1989, s. 206-234.

Lenderová, Milena. *Cestovatel*. In: Bůžek, Václav-Král, Pavel (eds.). *Člověk českého raného novověku*. Praha: Argo 2007, s. 239-254.

Lenderová, Milena. *Knižní cestovní průvodci jako pramen ke každodennosti cestování: příklad Itálie dlouhého 19. století*. Český časopis historický 114, č. 2 (2016), s. 330-371.

Lešikarová, Jana. *Ďábelský spisovatel Jaroslav Maria*. Tvar. Literární obtýdeník 11, 29. května 1997, s. 17.

Machar, Josef Svatopluk. *Antika a křesťanství*. Praha: Gustav Dubský 1919.

Martínkovi, Jiří a Miloslav. *Kdo byl kdo: naši cestovatelé a geografové*. Praha: Libri 1998.

Moore, Megan Bishop-Kelle, Brad E. *Biblical History and Israel's Past: The Changing Study of the Bible and History*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge, UK: Wm. B. Eerdmans Publishing 2011.

- Musil, Alois. *Zaslíbená země: Nová Palestina*. Praha: Melantrich 1937.
- Nosovský, Karel. *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*. Praha: K. Nosovský 1927.
- OASA, obrázky a reportáže z celého světa 4 (9-10), 1936.
- Obzor. List pro poučení a zábavu. 27 (7), 1904, s. 111.
- Ohler, Norbert-Váňa, Milan (překlad). *Cestování ve středověku*. Jinočany: H&H 2003.
- Opelík, Jiří et al. *Maria*. In: Lexikon české literatury, Svazek I M-O. Praha: Academia 2000, s. 114-117.
- Místopis*. In: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 17. Praha: J. Otto 1901, s. 430.
- Sedláček, Jaroslav*. In: Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 22., Rozkošný-Schloppe. Praha: J. Otto 1904, s. 750.
- Pánek, Jaroslav. *Český historický ústav v Římě*. Praha: Akademie věd ČR 2015.
- Pánková, Ludmila-Pánek, Jaroslav. *Michal Navrátil (1861-1931). Nástin jeho života a díla*. In: Zelený, Václav-Charvátová, Ema (eds.). Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 13, 1972, s. 169-191.
- Parsons, Nicholas. *Worth the Detour: A History of the Guidebook*. Cheltenham: The History Press 2007.
- Pojar, Vojtěch. *Cestovní průvodce po Praze, 1789-1914: produkce, aktéři kolektivní paměť*, Bakalářská diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. Praha 2015.
- Pojar, Vojtěch. *Cestovní průvodce v procesu modernizace: případ Prahy v "dlouhém" 19. století*. Pražský sborník historický. Praha: Archiv hlavního města Prahy; Scriptorium, 43, 2015, s. 59-120.

Přítomnost, nezávislý týdeník XII (27), 19. července 1935.

Putna, Martin C. *Řecké nebe nad námi aneb antický košík. Studie k druhému životu antiky v evropské kultuře*. Putna, Martin C. Praha: Academia 2006.

Riederauer, Robert Andreas. *Jerusalem und das heilige Grab: nebst einer kurzen Beschreibung der merkwürdigsten Orte und Denkmäler im heiligen Lande*. München 1839.

Řezníčková, Kateřina. *Študáci a kantoři ze starého Rakouska. České střední školy v letech 1867-1918*. Praha: Libri 2007.

Scheutz, Martin. *Die Geschichte der Reisebüros-eine Leerstelle der Tourismusforschung*. In: Opll, Ferdinand-Scheutz, Martin (Hrsg.). *Fernweh und Stadt: Tourismus als städtisches Phänomen*. Innsbruck: Studien Verlag 2018, s. 135-180.

Slaviček, Lubomír et al. *Slovník historiků umění, výtvarných kritiků, teoretiků a publicistů v českých zemích a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů (asi 1800-2008)*. 1. svazek. A-M. 2. svazek. N-Ž. Praha: Academia 2016.

Stehlíková, Eva. *Reflexe antiky v díle českých cestovatelů v 19. a 20. století*. Listy filologické 117, 1994, s. 268-283.

Svoboda, Karel. *Antika a česká vzdělanost*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1957.

Svoboda, Ludvík. *Význam antiky v dějinách evropské kultury*. In: *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia 1973, s. 7-18.

Štemberk, Jan et al. *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov 2012.

Šusta, Josef. *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl druhý. Římské impérium, jeho vznik a rozklad*. Praha: Melantrich 1936.

Šusta, Josef. *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl 1. Světla východu a Hellady*. Praha: Melantrich 1940.

Ulmanová, Kristýna. *Cestování před sto lety; aneb všude dobře, doma nejlépe*. Praha: Dokořán 2011.

Varcl, Ladislav. *Antika a česká kultura*. Praha: Academia 1978.

Vyroubalová, Aneta: *Čapek, Mádle, Machar a Jaroslav a Jiří Mayerovi aneb Čeští cestovatelé 20. století v Itálii a Řecku*. Seminární práce. Univerzita Palackého, Filozofická fakulta. Olomouc 2020.

Willis, Robert-Clark, John Willis. *The Architectural History of the University of Cambridge*. Cambridge: The University Press 1886.

Žišková-Moroňová, Katarína. *Alojz Kolísek (1868-1931) v kontexte slovenských dejín*. Historický časopis Historického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava: Slovak Academic Press, s r. o., 42 (1), 1994, s. 21-43.

Internetové stránky

Čeněk Šulc a spol. Specializované nakladatelství při stejnojmenné cestovní kanceláři v Praze; knihkupectví pro cestovní literaturu, směnárna. In: *Slovník českých nakladatelství 1849-1949*. [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://www.slovník-nakladatelství.cz/nakladatelství/cenek-sulc-a-spol.html>.

Flekáček, Josef 2.2. 1857-19.9. 1906. In: *Biografický slovník. Historický ústav AV ČR*. [on/line] [cit. 13.8. 2021]. Dostupné z: http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FLEK%C3%81%C4%8CEK_Josef_2.2.1857-19.9.1906.

Fučík Milan 3.10. 1876-12.3. 1934. In: *Biografický slovník. Historický ústav AV ČR*. [on/line] [cit. 13.8. 2021]. Dostupné z:

http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FU%C4%8C%C3%8DK_Milan_3.10.1876-12.3.1934.

Himmel von Agisburg, Heinrich (1843-1915), Generalmajor. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon* [on/line] [cit. 13.8. 2021]. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_H/Himmel-Agisburg_Heinrich_1843_1915.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=himmel*.

Kalendovská, Jiřina et al. Msgr. univ. prof. PhDr. Alois Kolísek. In: *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [on/line] [cit. 26.8. 2021]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=189.

Parma, Tomáš. *Nepomucenum. Papežská kolej sv. Jana Nepomuckého*. [on/line] [cit. 9.8. 2021]. Dostupné z: <http://www.nepomucenum.it/p/dejiny.html>.

S Čedokem z Čech až na konec světa. Historie. In: *Čedok*. [on/line] [cit. 17. 10. 2021]. Dostupné z: <https://www.cedok.cz/cedok/historie/>.

Sedláček, Jaroslav (1860-1925), Theologe und Orientalist. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sedlacek_Jaroslav_1860_1925.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=Sedl%E1%u010Dek*.

Stejskal, František Xaver, 1866-1924. In: *Bibliografie Českých zemí. Historický ústav AV ČR*. [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/a40ed7ae-1036-4d8c-9fb0-0be8b983e27b>.

ThDr. Jaroslav Kulač. In: *Knihovna pražské metropolitní kapituly*. [on/line] [cit. 28.8. 2021]. Dostupné z: <https://kpmk.eu/kpmkeu/index.php/kapitula/clenove-kapituly/instalovani-1918-1950/106-thdr-jaroslav-kulac>.

Tourist. In: *Cambridge Dictionary* [on/line] [cit. 4.8. 2021]. Dostupné z: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tourist>.